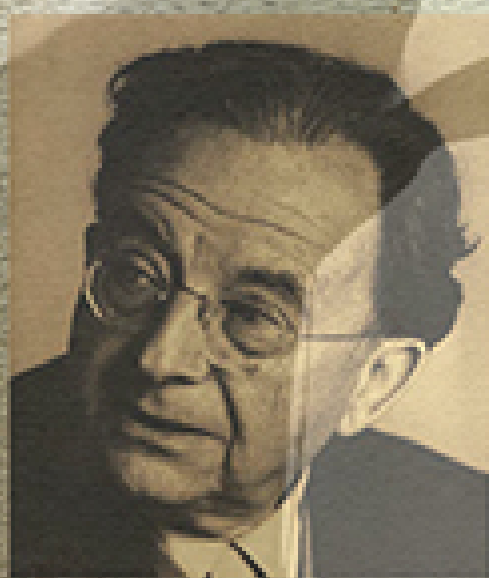

ЕРВИХ ФРОМ

**Концепцията
на Маркс за
човека**

КОНЦЕПЦИЯТА НА МАРКС ЗА ЧОВЕКА

Ерих Фром

©Превод от английски: Станислава Димитрова

Преводът е направен по [Marx's Concept of Man, Erich Fromm
Frederick Ungar Publishing: New York., 1961. pp. 1 - 85](#)

Вашата литературна Голгота

<http://e-sustnost.com/>

КОНЦЕПЦИЯТА НА МАРКС ЗА ЧОВЕКА

Ерих Фром

I. Маркс и фалшификацията на неговото мислене

Една от своеобразните иронии на историята е в това, че въпреки достъпността до източниците, в съвременния свят няма предел за изкривяванията и неверните тълкувания на различни теории. За ярък пример от такъв род служи това, което се случи през последните десетилетия с учението на Карл Маркс. В пресата, литературата и в речите на политическите личности, а също в книгите и статиите на известните философи и социолози постоянно се споменава Маркс и марксизъм. С няколко изключения изглежда, че политиците и журналистите никога не са прочели и ред написан от Маркс, а социолозите се задоволяват с минимално знание за текстовете на Маркс. И в тези случаи те явно се чувстват като експерти в това поле, доколкото никой със сила и статус в империята на социалните изследвания не оспори техните невежи изказвания^[1].

---

^[1] Тъжен коментар е, но не може да бъде избегнат, че това невежество и изкривяване на Маркс се открива повече в Съединените щати, отколкото във всяка друга западна страна. Трябва да се спомене специално, че през последните петнадесет години има невероятен ренесанс на дискусиите върху Маркс в Германия и Франция, центрирани особено около „Икономическо-философски ръкописи“, публикувани в този том. В Германия участниците в тази дискуссия са главно протестантски теолози. Първо ще спомена невероятните *Marxismusstudien*, ed. by I. Fetscher, 2 vols. J.C.B. Mohr (Tubingen, 1954 and 1957). По-нататък превъзходния увод от Ландшут към изданието на Кронер на „Икономическо-философските ръкописи“. После работите на Лукач, Блох, Попиц и други цитирани по-късно. В Съединените щати отскоро се наблюдава бавно засилващ се интерес към работите на Маркс. За съжаление той е в някои части изразен в редица изкривени или фалшифицирани книги като тази на Шварцшилд „Червеният прусак“ или прекалено опростенчески и заблуждаващи като „Смисълът на комунизма“. В противоположност на тях Йозеф А. Шумпетер в своята книга „Капитализъм, социализъм и демокрация“ (Harper & Bros., 1947) предлага чудесно представяне на марксизма. Виж по-нататък относно проблема за историческия натурализъм Джон Бенет „Християнството и комунизма днес“ (Association Press, New York). Виж също чудесните антологии (и уводи) от Фойер (Anchor Books) и Ботомър и Рубел (Watts and Co., London). Относно възгледа на Маркс за човешката природа искам да спомена „Venable Human Nature: The Marxist View“, която макар да е познавателна и обективна, страда сериозно от факта, че авторът не използва „Икономическо-философски ръкописи“. Виж също за философската основа на мисленето на Маркс, брилянтната и проникателна книга на Х. Маркузе „Разум и революция“ (Oxford University Press, New York, 1941) и дискусиата на същия автор на теориите на Маркс в противоположност на съветския марксизъм в „Съветски марксизъм“ (Columbia University Press, New York, 1958). Виж също моята дискусия за Маркс в „Душевното здравото общество (Изд. Захари Стоянов, 2004) и ранната ми дискусия относно теорията на Маркс в „Zeitschrift für Sozialforschung“, Vol. I (Hirschfeld, Leipzig, 1932). Във Франция дискусията е водена частично от католически свещеници и частично от философи, повечето от които социалисти. Сред първите по-специално спо-

Сред всички заблуждения може би няма по-разпространена от идеята за „материализма“ на Маркс, съгласно който Маркс, както се твърди, смятал че главния мотив на човешката дейност е стремежът към материална изгода, към удобство, към благосъстояние, „обезпеченост“ на своя живот и живота на своето семейство. Тази идея допълва твърдението, че Маркс пренебрегва значимостта на индивида; че нито уважава нито разбира духовните потребности; че неговия „идеал“ е добре нахранения и добре облечен „бездушен“ човек. Критиката на Маркс за религията се приема за идентична с отрицанието на всички духовни ценности, а това изглежда още по-очевидно за тези, които предполагат, че вярата в Бог е условие за духовна ориентация.

Изхождайки от представеното по-горе, социалистическия рай на Маркс е представен на нас като общество, в което милиони хора са подчинени на всесилната държавна бюрокрация; като общество на хора, които са отдали своята свобода, дори и да са постигнали; че тези материално удовлетворени „индивиди“ са изгубили своята индивидуалност и са били успешно превърнати в работи и автомати, управлявани от малък, материално обезпечен елит.

Следва да се отбележи веднага, че това представяне на „материализма“ Маркс е съвършено погрешно. Целта на Маркс се състои в духовната еманципация на човека, в освобождението му от неговата връзка с икономическата зависимост, във възстановяването на неговата личностна цялост, която е трябвало да му помогне да намери пътя към единение с природата и другите хора. Философията на Маркс на нерелигиозен език обозначава нова радикална стъпка напред по пътя на пророческото месианство, чиято цел е пълното осъществяване на индивидуализма, тоест тази цел, която ръководила цялото западно обществено мислене във времето на Ренесанса и Реформацията и до средата на XIX в.

Това твърдение, вероятно, шокира много читатели. Но преди да преминем към доказателствата, аз искам да подчертая, в какво се състои иронията на историята: тя се състои в това, че обикновеното описание на Марксовите цели и неговите представяне на социализма като две капки вода съвпада с описанието на съвременното западно капиталистическо общество, където поведението на мнозинството хора е мотивирано от материална изгода, комфорт и нагласа за потребление. Хората са все по-задоволени и живеят живот, регулиран и манипулиран в сферата на производството и потреблението, от страна на държавата и големите корпорации с техните бюрок-

---

менавам Ж. Ив Калве „La Pensee de Karl Marx“, ed. du Seuil, Paris 1956, а сред последните А. Коичве, Сартър и особено различните работи на Х. Льофевре.

рации; те достигат до тази степен на конформизъм, която в значителна степен премахва индивидуалността. Те са се превърнали, както би казал Маркс, в безпомощна „човешка стока“ на служба при силните и самостоятелни машини. Фактическата картина на капитализма в средата на XIX в. съвпада с тази карикатура на Марксовия социализъм, каквато я изобразяват неговите противници. Още по-удивително е това, че хората, обвиняващи Маркс в „материализъм“, критикуват социализма за „нереалистичност“ в това, че той не признава материалната изгода за единствен стимул на човека към труда.

Неограниченият капацитет на човека за обезсилване на явните противоречия чрез рационализации, едва ли може да бъде по-добре илюстриран. Същите причини, които се твърди, че са доказателство, че идеите на Маркс са несъвместими с нашата религиозна и духовна традиция и които се използват, за да защитят нашата днешна система срещу Маркс са в същото време използвани от същите хора, за да се докаже, че капитализма отговаря на човешката природа и следователно далеч превъзхожда „нереалистичния“ социализъм. Аз се опитвам да докажа, че подобна интерпретация на Маркс се явява напълно погрешна: теорията му не съдържа твърдения, че за главен мотив на човешката дейност служи материалната изгода; истинската цел на Маркс се състои в освобождение от натиска на икономическата принуда, така че човека да стане напълно човек. Тоест главната грижа на Маркс е да освободи човека като индивид, преодоляването на отчуждението, възстановяване на неговия капацитет да свързва себе си с хората и с природата, философията на Маркс е съдържа духовен екзистенциализъм, предаден на светски език, и именно във вида на своята духовна същност той не съответства, а противостои на материалистичната практика и материалистичната философия на нашия век. Целта на Маркс, социализма, основана на теорията му за човека е в същността си пророчески месианизъм на езика на 19 век.

Как тогава е станало възможно философията на Маркс да бъде изкривена до неузнаваемост и да се превърне в пълна своя противоположност?

За това има няколко причини. Първата и най-видна от тях е чисто невежество. Изглежда, че това са въпроси, които не се изучават в университетите и следователно не са обект на проверка и са „свободни“ за всички да мислят, говорят и пишат, както им дойде без никакво познание.

Няма никакви авторитети, които биха настоявали за уважение към фактите и за истината. Следователно всеки смята че има право да говори за Маркс без да го е чел или поне да е прочел достатъчно, за да има идея за неговата много сложна и фина система на мислене. Не помага и това, че една от главните работи на Маркс по проблема за отчуждението и еманципацията

човека „Икономически-философски ръкописи“ досега не е била превеждана на английски език^[1] и така някои негови идеи са непознати на английско говорещия свят.

Този факт, обаче изобщо не е достатъчен, за да обясни преобладаващото невежество, защото това че самите ръкописи не са били превеждани досега на английски език само по себе си е също толкова важен симптом за причина за невежеството. Освен това основната тенденция на философското мислене на Маркс е достатъчно ясно изяснена от преди това публикуваните на английски език негови произведения, за да се избегнат грешките, която се появяват. Втората причина се състои в това, че съветските комунисти узурпираха марксизма и се опитаха да убедят света, че те в своята теория и практика се явяват последователи на Маркс. И макар всичко в реалността да стои точно обратното, Запада се съгласи с техните пропагандистки тези за съответствие на съветските теории и практики към идеите на Маркс. Но не само съветските комунисти са виновни за фалшификацията на Маркс. Докато бруталната обида на руснаците към достойнството на индивида и хуманистичните ценности е специфична за тях, погрешната интерпретация на Маркс като поддръжник на икономическо-хедонистичния материализъм се споделя също от много антикомунисти и социалисти-реформатори. Причината за това не е трудно да се намери.

Макар че теорията на Маркс представлява критика на капитализма, много негови защитници сами така силно са пропити от капиталистическия дух, че интерпретират мисленето на Маркс в икономически и материалистически категории, които са характерни за

съвременния капитализъм. Съветските комунисти и социалисти-реформисти действително смятат себе си за врагове на капитализма, но сами те разбират комунизма или социализма именно в духа на капитализма. За тях социализма не е общество човешки различно от капитализма, а по-скоро някаква форма на капитализма, в която връхната точка на социалната стълбица се оказва работната класа; за тях социализма - това е, според ироничното изказване на Енгелс, „съвременното общество, но без неговите недостатъци“.

Дотук имахме работа с рационални и реалистични причини за изкривяването на теориите на Маркс. Обаче съществуват още причини за ирационалния характер. За период от много години Съветския съюз се е смята за абсолютно въплъщение на всяко зло, по тази причина неговите идеи носят

---

^[1]Първият английски превод е публикуван през 1959 г. във Великобритания от Лоурънс и Уишхарт чрез използването на наскоро публикуван превод от Foreign Language Publishing House, Москва. Преводът на Т. Ботомър включен в този том е първият от западен учен.

отпечатък на дяволщина. Точно както през 1917 г. думите “кайзер” и “хуни” стават въплъщение на световното зло (а всичко немско, включително музиката на Моцарт, попада в този дяволски кръг), днес това място заемат съветските комунисти, и по тази причина никой не трябва да изучава тяхната доктрина обективно.

За причина за такава ненавист обикновено се назовава терора от епохата на сталинизма. Обаче имаме сериозно основание да се усъмним в искренности на подобни обяснения: същият терор и безчовечност, които са практикувани от французите в Алжир, Трухильо в Сан Доминго, Франко в Испания не предизвикват никакво подобно морално възмущение, в същност едва ли предизвикват някакво възмущение изобщо. По-нататък смяната на сталинската система на терора с хрущъовската реакционно полицейска държава получава малко внимание, макар някой сериозно загрижен за човешката свобода може да се радва на, въпреки че не е достатъчно, голямота подобрене в сравнение с открития терор при Сталин. Всичко това ни дава основание да се чудим, дали възмущението от Русия наистина се корени в морални или хуманни чувства, или по-скоро във факта, че система, която няма частна собственост се смята за нечовешка и заплашваща. Трудно е да се каже, кой от горните фактори е най-отговорен за изкривяването и неточностите на философията на Маркс. Те може би варират по значение с различните хора и политически групи и е малко вероятно някой от тях да е единствения отговорен фактор.

II. Историческият материализъм на Маркс

Първата пречка, която трябва да бъде премахната, за да достигнем до правилно разбиране на философията на Маркс е неразбирането на концепцията за материализъм и исторически материализъм. Тези, които вярват, че материализма утвърждава като главен мотив на човешката дейност материалния интерес и стремежа към постоянен ръст на личното благосъстояние, забравят простия факт, че думите „материализъм“ и „идеализъм“ при Маркс и другите философи нямат нищо общо с психологическата мотивация от висше, духовно ниво като противоположност на тези от по-ниско, основно ниво. На философски език думата „материализъм“ (или „натурализъм“) обозначава направление във философията, което предполага, че в основата на света лежи движещата материя. Гръцките досократически философи са били „материалисти“ в този и само в този смисъл, а не в смисъла на ценностни съждения или етични принципи. Под идеализъм, напротив, не се разбира философия на постоянно изменящия се свят на сетивата, който съдържа реалността, а безплътни същности или идеи. Системата на Платон са първата философска система, към която е приложена думата „идеализъм“. Маркс – с неговата гледна точка – се явява представител на материалистичната онтология, той всъщност не се интересува наистина от такива въпроси и почти не ги разглежда.

Във философията съществуват множество видове и форми на материализма и идеализма и за да разберем „материализма“ на Маркс трябва да отидем отвъд току-що дадената обща дефиниция. Маркс заема твърда позиция против философския материализъм, който е актуален сред много от най-прогресивните мислители (особено естествоизпитателите). Този материализъм твърди, че субстрата на всички психични и духовния явления може да се открие в материята и материалните процеси. В своята най-вulgарна и повърхностна форма този вид материализъм казва, че чувствата и идеите се обясняват като резултат от химически телесни процеси и „мисленето за мозъка е това, което е урината за бъбреците“. Маркс се борил с този механичен, „буржоазен“, „абстрактен природонаучен материализъм, който изключва историческия процес“^[1] и постулира вместо казаното в „Икономически-философски ръкописи“ „натурализма“ или хуманизма, се различават от идеализма и от материализма и в същото време съдържат тяхната обединена истина“^[2].

Реално Маркс никога не е употребявал такива понятия като „исторически материализъм“ или „диалектически материализъм“, а говори за своя собс-

[1] Capital I, K. Marx, Charles H. Kerr & Co., Chicago 1906, p. 406.

[2] Economic and Philosophical Manuscripts, p. 181.

твен „диалектически метод“, в противоположност на този на Хегел, и за „материална основа“, под която разбира фундаменталните условия на човешкото съществуване.

Този аспект на „материализма“, „материалистичния метод“ на Маркс, който различава неговия възглед от този на Хегел, включва изследване на реалния икономически и обществен живот на човека и влиянието на начина на живот на човека върху неговото мислене и чувстване.

„В пълна противоположност на немската философия“ – пише Маркс която слиза от небето на земята, тук ние се издигаме от земята на небето, т. е. изхождаме не от това, което хората говорят, въобразяват си и си представят, не и от съществуващите само на думи, мислими, въображаеми, представяеми хора, за да стигнем до тях до истинските хора; за нас отправна точка са действително дейните хора и въз основа на техния действителен жизнен процес ние изобразяваме и развитието на идеологическото отражения и отзвуци на този жизнен процес”^[1]. Както той се изразява по малко по-различен начин: „Философията на историята на Хегел е нищо повече от философско изражение на християнско-немската догма, засягаща противоречието между дух и материя, Бог и света. Хегеловата философия на историята предполага абстрактен или абсолютен дух, който се развива по такъв начин, че човечеството е само маса, която носи този дух, съзнателно или несъзнателно. Хегел предполага, че спекулативната езотерична история предшества и лежи в основата на емпиричната история. Историята на човечеството е трансформирана в история на абстрактния дух на човечеството, който трансцидира реалният човек”^[2].

Маркс описва своя собствен исторически метод съвсем накратко:

„Начинът, по който хората произвеждат необходимите им средства за живот, зависи преди всичко от свойствата на самите тях средства, които те заварват в готов вид и които тепърва ще бъдат възпроизведени. Този начин на производство не трябва да се разглежда само в смисъл, че то е възпроизводство на физическото съществуване на индивидите. Това е по-скоро определен начин на дейност на дадените индивиди, определен облик на тяхната жизнена дейност, техен определен начин на живот. Каквато е жизнената дейност на индивидите, такива са и самите те. Това, което те представляват, съвпада следователно с тяхното производство – съвпада както с това, какво произвеждат, така и с това, как произвеждат. Какво п-

^[1] German Ideology, K. Marx and F. Engels, ed. with an introduction by R. Pascal, New York, International Publishers, Inc., 1939, p. 14.

^[2] K. Marx and F. Engels, Die Heilige Familie (Светото семейство), 1845. [Мой превод Е. Ф.]

редставляват индивидите – това зависи следователно от материалните условия на тяхното производство^[1].

В „Тезиси за Фойербах” Маркс ясно прокарва границата между историческия материализъм и съвременния му материализъм: „Главният недостатък на целия досегашен материализъм, включително и на Фойербахтовия – е, че той схваща предмета, действителността, сетивността само като обект или съзерцание, а не като човешка сетивна дейност, като практика, не субективно. За това дейната страна е развита абстрактно в противоположност на материализма от идеализма, той като той, естествено, не познава действителна, сетивна дейност като такава. Фойербах иска да има работа със сетивни обекти, действително различаващи се от мисловните обекти, но не схваща самата човешка дейност като предметна дейност.”^[2] Маркс като Хегел гледа на обекта в неговото движение, в неговото ставане, а не като статичен „обект”, който може да бъде обяснен чрез разкриване на физическата „причина” за съществуването му. За разлика от Хегел, Маркс изследва човека и историята, при това изхождайки не от идеите на човека, а от действителния (реалния) човек и икономически и социални условия на неговия живот. Така Маркс в равна сметка е далече както от буржоазния материализъм, така и от Хегеловия идеализъм, което му дава правото да каже, че неговата философия не се явява нито материализъм, нито идеализъм, а представлява синтез на натурализма и хуманизма.

Сега може да се обясни, в какво се състои грешката в широко разпространеното представяне на същността на историческия материализъм. Популярният възглед твърди, че, по мнението на Маркс, най-силните психологически мотиви на човека се явяват жаждата за пари и материални блага; ако това е главната движеща сила на човека, то –разсъждава по-нататък “интерпретатора” на историческия материализъм –ключът към разбирането на историята се намира в материалните стремежи на човека; оттук ключът към обяснението на историята е в човешкия стомах и неговите стремежи към удовлетворение на материалните потребности. Най-важната грешка, върху която се построява тази интерпретация се състои в допускането, че историческия материализъм е психологическа теория, която се занимава с човешките нагони и страсти. Всъщност историческия материализъм изобщо не е психологическа теория; той утвърждава само това, че метода, по който човек произвежда, определя и неговото мислене, и неговото желание, а не това, че за главен мотив на човешката дейност служи желанието за максимална материална изгода.

^[1] German Ideology, l.c. p. 7.

^[2] Виж Feuerbach, German Ideology, 1.c. p. 197.

Икономиката в тази линия на мислене се свързва не с психичен нагон, а с начина на производство; не със субективен „психологически“, а с обективните „икономическо-социологически“ фактори. Единствената квазипсихологическа предпоставка на тази теория се състои в указанието за това, че човека се нуждае от храна и подслон, от тук нуждата да произвежда, от тук и начина на производство, който зависи от цял ред обективни фактори, излиза на първи план и определя всички други сфери на човешката дейност. Обективните условия, които определят начина на производство и следователно социалната организация, определят също така и самия човек: неговите цели и интереси. Самата мисъл за това, че „институциите формират човека“, не е нова, тя принадлежи на Монтескьо; новото у Маркс се оказва детайлният анализ на институциите, които се коренят в начина на производство и лежащите в неговата основа производителни сили.

Конкретни икономически условия, като тези при капитализма, създават като главен мотив жаждата за пари и собственост; а други икономически условия могат да създадат коренно противоположни желания, например, аскетизъм и презрение към земните блага, каквито откриваме в много източни култури, а също така в ранния стадий на капитализма^[1].

Според Маркс, стремежа към пари и собственост е обусловен икономически – точно както и диаметрално противоположните му стремежи^[2]. Марксовото „материалистично“ или „икономическо“ разбиране на историята няма нищо общо с известното твърдение, че „материалистичните“ или „икономически“ мотиви се явяват главната действаща сила на човека (неговата страст). То се състои в това, че действителният субект на историята, автора на нейните закони е реалният цялостен човек, „реалният, жив индивид“, а не неговите идеи. Ако някой иска да избегне неяснотата на думите „материалистичен“ и „икономически“ може да нарече разбирането на Маркс за историята антропологическа интерпретация на историята; то е разбиране за историята основаващо се на идеята, че хората са „создатели и актьори на своята история“^{[3][1]}.

---

^[1] „Докато класическият капиталист заклеява индивидуалната консумация като грях против своята свещена функция и като „въздържанието“ от акумулация – модернизираният капиталист е в състояние да схване акумулацията като „отричане“ от своя нагон към консумация.“ (Capital I, 1.c. p. 650)

^[2] Опитвах се да изясня този проблем в статията „Über Aufgabe und Methode einer Analytischen Sozialpsychologie“ (Върху метода и целта на една аналитична социална психология), Zeitschrift für Sozialforschung, Vol. I, C.L. Hirschfeld, Leipzig, 1932, p. 28-54.

^[3] Marx-Engels Gesamtausgabe, Marx-Engels Verlag, ed. D. Rjazanow, Berlin, 1932. I., 6, p. 179. Съкращението MEGA ще бъде използвано във всички следващи позовавания.

Действително, главното различие между Маркс и болшинството автори през XVIII и XIX се състои в това, че той не смята капитализма за резултат от естественото развитие на човешката природа, а мотивите на човека в капиталистическото общество за универсалните мотиви на човека. Абсурдността на идеята, че Маркс мисли че стремежа към максимална изгода е най-дълбокия мотив у човека става още по-очевидна, когато вземем предвид това, че Маркс прави някои много директни изказвания за човешката природа. Той прави разлика между постоянни и „устойчиви“ потребности, които съществуват при всички обстоятелства и могат да бъдат променени само като форма и посока от социалните условия и „относителни“ потребности, чийто „произход дължим само на определен тип социална организация“. Маркс предполага, че потребностите от храна, пиене и продължение на рода се отнасят към числото на естествените, „устойчиви“ потребности, но никога не е разглеждал за постоянна потребност на човека стремежа към максимална икономическа изгода^[2].

Едва ли е нужно още да се доказва, че тази популярна трактовка на Марксовия материализъм е дълбоко погрешна. Всяка негова критика на капитализма изхожда от това, че капитализма създава интереса към капитала и материалната изгода като главни мотиви на човека; всяка негова концепция за социализма основана на това, че социализма – това е общество, в което материалните интереси престават да бъдат основни интереси на човека. Това става още по-очевидно впоследствие, когато детайлно ще обсъдим Марксовото разбиране за човешка свобода и независимост.

Както вече споменах, Маркс започва с идеята, че човек сам е творец на своята история.

“Първата предпоставка на всяка човешка история е, разбира се, съществуването на живи човешки индивиди. Ето защо първият конкретен факт, който трябва да бъде констатиран, е телесната организация на тези индивиди

---

^[1] Докато преглеждах този ръкопис попаднах на превъзходна интерпретация на Маркс от страна на Леонард Кригер *The Uses of Marx for History in Political Science Quarterly*, Vol. XXXV, 3. „For Marx,“ характеризираща се със задълбочено познание и истинско проникване. Кригер пише: „Общата същност на историята е активността на човека – човека едновременно като създател и актьор в тяхната собствена история и тази активност е поравно разширена към всички нива: начини на производство, социални отношения и категория“ (с. 362). По отношението на твърдението за „материалистичния“ характер на Маркс, Кригер пише: „Това, което ни заинтригува при Маркс е неговият капацитет да открива същностно етическа обосновка в рамките на и през вековете в същото време, възприемайки разнообразието и сложността на историческото съществуване“ (с. 362) Или по-нататък (с. 368): „Няма по-характерна черта на философската рамка на Маркс от неговата категорично осъждане на икономическия интерес като изкривяване в лицето на целия морален човек“.

^[2] Виж MEGA V, p. 596.

и обусловеното от нея тяхно отношение към останалата природа...Самите те започват да се различават от животните веднага щом започват да произвеждат необходимите им средства за живот... самия си материален живот”^[1].

Много важно е да се разбере тази фундаментална мисъл на Маркс. Човек сам прави своята история, той е неин творец. Много по-късно в „Капиталът” четем: „И нима нейното създаване не е по-лесно, тъй като, както казва Вико, историята на хората се различава от историята на природата по това, че едната сме направили ние, а другата – не ние?”^[2] Човек ражда самия себе си в процеса на историята. Основният фактор в този процес на самосъздаване на човешката раса лежи в нейното взаимоотношение с природата. Човека, в началото на своята история, е сляпо привързан или окован към природата. В този процес на еволюция той трансформира своето отношение с природата и от там и себе си. В „Капиталът” Маркс говори за тази зависимост на човека от природата още повече:

„Споменатите стари обществени производствени организми са безкрайно по-прости и по-прозрачни от буржоазния, но те почиват или на незрелостта на индивидуалния човек, който още не се е откъснал от пъпното черво на естествената родова връзка с останалите хора, или пък на отношенията на непосредствено господство и робуване. Те са обусловени от ниската степен на развоя на производствените сили на труда и от съответната ограниченост на отношенията между хората в рамките на хода на техния материален живот, значи на отношенията им едни към други и към природата. Тази действителна ограниченост идейно се отразява в старите природни и народни религии. Религиозното отражение на действителния свят може да изчезне само когато условията на практическия делничен живот на хората всеки ден ще се изразяват в прозрачно-разумни отношения на хората помежду им и към природата. Образът на обществения процес на живота, т. е. на материалния процес на производството, ще снесе своето мистично мъгляво було само когато, като продукт на свободно обединили се хора, ще се намират под техния съзнателен, планомерен контрол. Но за това е нужна определена материална основа на обществото или редица материални условия за съществуване, които от своя страна са самобитен продукт на една дълга и мъчителна история на развитие.”^[3]

В това изказване Маркс назовава най-важния елемент, който играе централна роля в неговата теория: труда представлява сигурен фактор, помещаващ се между човека и природата; труда – това е стремежа на човека да

---

^[1] German Ideology, 1.c. p. 7.

^[2] Capital I, 1.c. p. 406.

^[3] Capital I, 1.c. p. 91-2.

отрегулира своите отношения с природата. Бидейки изражение на човешкия живот, труда изменя отношението на човека към природа, а оттук и човека се изменя в труда, посредством труда. Ще бъде казано по-късно още за идеята за труда.

Ще приключа този раздел като цитирам най-пълната формулировка на Маркс на концепцията за исторически материализъм, написана през 1859 г.: „Общият резултат, до който достигнах и който, веднъж получен, служеше като ръководна нишка в моите изследвания, може накъсо да се формулира така: В общественото производство на своя живот хората встъпват в определени, необходими, независими от тяхната воля– производствените отношения, които отговарят на определена степен на развитие на техните материални производителни сили. Съвкупността на тези производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната база, върху която се издига една правна и политическа надстройка и на която отговарят определени форми на обществено съзнание. Начинът на производство на материалния живот обуславя процеса на социалния, политическия и духовния живот изобщо. Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а, напротив, тяхното обществено битие определя съзнанието им. На известно стъпало от своето развитие материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения, или – което е само юридически израз на същото – с онези отношения на собственост, в границите на които те са се движили дотогава. От форми на развитие на производителните сили тези отношения се превръщат в окови за същите. Тогава настъпва епохата на социална революция. С изменението на икономическата основа се извършва по-бавен или по-бърз преврат в цялата огромна надстройка. При разглеждането на такива преврати трябва винаги да се прави разлика между материалния преврат в икономическите условия на производството, който може да се установи с точността на природните науки, и правните, политическите, религиозните, художествените или философските, накъсо идеологическите форми, в които хората осъзнават този конфликт и го разрешават с борба. Както за индивидуалния човек не може да се съди по това, което той сам мисли за себе си, така за една епоха на преврати не може да се съди по нейното съзнание. Напротив, това съзнание трябва да се обясни от противоречията на материалния живот, въз основа на съществуващия конфликт между обществените производителни сили и производствени отношения. Никога една обществена формация не загива по-рано, преди да се развили всички производителни сили, за които тя дава достатъчно простор, и никога нови, по-висши производствени отношения не се появяват, преди материалните условия за съществуването на същите да са узре-

ли в недрата на самото старо общество. Ето защо човечеството си поставя винаги само такива задачи, които то може да разреши, защото при повнимателно разглеждане винаги ще се окаже, че самата задача възниква само там, където материалните условия за нейното разрешение са вече налице или най-малко се намират в процес на формиране. В общите черти азиатският, античният, феодалният и съвременният – буржоазният – начин на производство могат да бъдат наречени прогресивни епохи на икономическата обществена формация. Буржоазните производствени отношения са последната антагонистична форма на обществения производствен процес, антагонистична не в смисъл на индивидуален антагонизъм, а на антагонизъм, израстващо из определени обществени жизнени условия на индивидите; но развиващите в недрата на буржоазното общество производителни сили създават същевременно материалните условия за разрешаването на този антагонизъм. За това с тази обществена формация завършва предисторията на човешкото общество”^[1].

Би било полезно отново да подчертая някои специфични понятия на тази теория. Отначало да уточним концепцията на Маркс за историческата промяна. Промяната се появява в резултат от противоречието между производителни сили (и други обективни условия) и съществуващата социална организация. Когато метода на производство или социалната организация са затруднени, вместо да се развиват, дадените производителни сили, обществото, ако не се разрушат, ще избере такава форма на производството каквато съответства на новите производителни сили и способства за тяхното развитие. Цялата история на човека е белязана от неговата борба с природата. В един момент от историята (Според Маркс в близко бъдеще), човека ще развие продуктивните източници на природата до такава степен, че антагонизма между човека и природата накрая ще бъде отстранен. В този момент „предисторията на човечеството” приключва и започва истинската човешка история.

---

^[1] Виж предговора към *Critique of Political Economy*, Marx, Engels, Selected Works, Vol. I, Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1955, p. 362-4.

III. Проблемът за съзнанието, социална структура и насилие

В цитирания фрагмент е поднесен необичайно важен проблем: проблема за човешкото съзнание. Главната теза: “Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а, напротив, тяхното обществено битие определя тяхното съзнание”.

По-пълно изложение на проблема за съзнанието Маркс дава в „Немска идеология“: „И така, работата се състои в следното: определени индивиди, които по определен начин се занимават с производствена дейност, влизат в определени обществени и политически отношения. Емпиричното наблюдение трябва да разкрие във всеки отделен случай емпирично и без всякаква мистификация и спекулация връзката между обществената и политическата структури с производството. Обществената структура и държавата постоянно възникват от жизнения процес на определени индивиди – не такива, каквито те могат да изглеждат в собствената или в чуждата представа, а такива, каквито са в действителност т. е., както те действуват, материално произвеждат и следователно, както работят в определени материални и не зависещи от техния произвол граници, предпоставки и условия.

Производството на идеите, представите, съзнанието първоначално е вплетено непосредствено в материалната дейност и в материалното общуване на хората, в езика на действителния живот. Образуването на представи, мисленето, духовното общуване на хората тук са още пряк продукт на тяхното материално отношение. Същото важи за духовното производство, както то се проявява в езика на политиката, законите, морала, религията, метафизика и т. н. на един народ. Хората са производители на своите представи, идеи и т. н, но действителните, действущи хора, както са обусловени от пределно развитие на техните производителни сили и от съответстващото на това развитие общуване, до най-отдалечените му форми. Съзнанието никога не може да бъде нещо друго освен осъзнато битие, а битието на хората е действителния процес на техния живот. Ако в цялата идеология хората и техните отношения се оказват поставени в главата, както в камера-обскура^[1], и това явление произлиза също така от историческия процес на техния живот, както обратното изображение на предметите

---

^[1] Камера-обскура- букв. "тъмна стая" – Инструмент създаден в края на Средновековието, за да показва образи на плоска повърхност чрез огледала. Широко използван е от аристи, за да установят правилната пропорция на естествени обекти. Образът се появява на хартията обърн, макар по-късното използване на леща да коригира това.

в ретината на окото произлиза от непосредствено физическия процес на техния живот”^[1].

Преди всичко следва да отбележим, че Маркс, както и Спиноза, а по-късно Фройд, смятат, че голяма част от това, което хората съзнателно мислят за „лъжливо” съзнание, идеология и рационализации, а истинските дълбоки мотиви на поведението на човека не се осъзнават. Според Фройд те се коренят в човешките либидни стремежи, според Маркс – в организацията на самата социална система, която направлява съзнанието на човека в определена линия и му пречи да осъзнае определени факти и преживявания^[2].

Важно е да се признае, че тази теория не твърди, че идеите или идеалите не са реални или могъщи. Маркс говори за осъзнаване, а не за идеалите. Именно слепотата на съзнателното мислене на човека му пречи в разбирането на своите истински човешки потребности и коренящите се в тях идеали. Само тогава, когато лъжливото съзнание се превръща в истинско съзнание, т.е. само ако осъзнаваме реалността вместо да я изкривяваме чрез рационализации и измислици можем още да осъзнаем нашите реални и истински човешки нужди.

Трябва още да се отбележи, че за Маркс самата наука и всички живеещи в човека способности се явяват част от производителните сили, които се намират във взаимодействие със силите на природата. Маркс изобщо не си е закривал очите за голямата роля на идеите в човешкото развитие, както му приписват това интерпретаторите на неговото учение. Неговият аргумент не против идеите въобще, а само против идеи, които не се коренят в чо-

---

^[1] German Ideology, 1.c. p. 13-4.

^[2] Виж моята книга „Психоанализа и дзенбудизъм”(Suzuki, Fromm, de Martino, Zen Buddhism and Psychoanalysis, Harper and Brothers, New York, 1960), а също така и разсъжденията на Маркс за ролята на езика: „Езикът е също така древен, както и съзнанието; езикът е практическото, съществуващото и за другите хора и само с това съществуващо и за самия мене действително съзнание, и подобно на съзнанието, езикът възниква само от потребността, от настоящата необходимост за общуване с другите хора. Там, където съществува отношение, то съществува за мена; животното не се „отнася” към нищо и изобщо не се „отнася”; за животното неговото отношение към другите не съществува като отношение. Следователно съзнанието от самото начало е обществен продукт и си остава такъв, докато изобщо съществуват хора. Съзнанието, разбира се, отначало е само съзнание за най-близката сетивна среда и съзнание за ограничената връзка с други лица и неща, които се намират извън започващия да съзнава себе си индивид; същевременно то е съзнание за природата, която първоначално противостои на хората като съвсем чужда, всемогъща и непристъпна сила, към която те се отнасят съвсем по животински и на чиято власт те се подчиняват, като добитък; следователно, това е чисто животинско съзнание за природата (обожествяване на природата)” (German Ideology, 1.c. p. 19.)

вешката и социалната реалност и които не са, по израза на Хегел, „реална възможност“.

Преди всичко той никога не забравя, че не само обстоятелствата създават човека, но и човека създава обстоятелствата. Следващия цитат би трябвало да изясни колко погрешно се тълкува Маркс все едно той, подобно на много философи на Просвещението и много днешни социолози, дава на човека пасивна роля в историческия процес или го смята за пасивен обект, подвластен на обстоятелствата:

„Материалистическото учение, [в противоположност на възгледа на Маркс] че хората са продукти на обстоятелствата и на възпитанието и че следователно изменените хора са продукти на други обстоятелства и на изменено възпитание забравя, че именно хората променят обстоятелствата и че трябва да се възпитава и самият възпитател. Затова по необходимост то стига дотам да обществото на две части, едната от които стои над обществото [като цяло].

Съвпадението на промяната на обстоятелствата и на човешката дейност може да бъде разгледано и рационално разбрано само като революционна практика.“^[1]

Понятието „революционна практика“ ни води към едно много трудно и широко оспорвано понятие във философията на Маркс, а именно понятието „насилие“.

Първо трябва да се отбележи, че западните демокрации негодуват по повод теорията, утвърждаваща, че обществения строй може да се смени по пътя на насилственото получаване на политическата власт. Идеята за политическа революция, извършена с помощта на насилие, въобще не се е родила в марксизма; това е идея на буржоазното общество в продължение на последните три столетия. Западната демокрация е дъщеря на великата английска, френска и американска революции; руската революция от февруари 1917 и немската революция през 1918 в своето време горещо са приветствани от Запада, въпреки факта, че се използва насилие. Така че възмущението на съвременния Запад против употребата на насилие явно зависи от това, кой прилага сила и против кого я прилага. Всяка война е основана на насилие, самото демократично правителство се опира на принципа на силата, който позволява мнозинството да се изправи срещу малцинството, ако това е в интерес на запазване на статуквото. Негодуването против всяка употреба на насилие може да се оправдае само с пацифистична гледна точка, която смята че насилието е абсолютно погрешно че то не може да доведе до каквито и да е положителни резултати (без да вземаме предвид случая на непосредствената самоотбрана). Не е достатъ-

---

^[1] German Ideology, 1.c. p. 197-8

чно да отбележим, че идеята на Маркс за насилствена революция (от която той изключва като възможности Англия и САЩ) лежи в традицията на средната класа; трябва да се наблегне на това, че теорията на Маркс е значителна крачка напред в сравнение с възгледите на средната класа; прогрес, който се корени в цялостната му теория за историческия процес.

Маркс вижда, че политическата сила не може да предложи нищо, което да не е имало вече подготвено в социалния и политически процес.

Следователно тази сила, ако тя въобще е необходима, дава, така да се каже, само последен тласък на развитие, което вече се е състояло, но не може да създаде нещо напълно ново. „Насилието“, казва Маркс, „е акушерка на всяко старо общество, което е бременно с ново“^[1]. Една от най-големите заслуги на Маркс е че той надминава традиционните буржоазните възгледи и не вярва в творческия потенциал на насилието, че политическото насилие само по себе си може да създаде нови социален строй. Поради което насилието, от гледна точка на Маркс, може да има само временна значимост, никога роля на постоянен елемент в трансформацията на обществото.

---

^[1] Capital I, 1.c., p. 824.

IV. Природата на човека

1. Понятието за човешка природа

Маркс не вярва, за разлика от много съвременни социолози и психолози, че няма такова нещо като природа на човека; че човек се ражда като празен лист хартия (*tabula rasa*), на който културата записва своя текст. Напротив, въпреки такъв социологически релативизъм, Маркс изхожда от мисълта, че човека като човек е някаква познаваема и установяема величина; че човекът като човек трябва да получи определение не само в биологичен, анатомичен и физиологически, но и в психологически смисъл.

Разбира се, Маркс никога не се е изкушил да предположи, че "човешката природа" е идентична с човешката природа преобладава в неговото собствено общество. В аргумента си срещу Бентъм, Маркс казва: „Ако човек, например, иска да знае какво е полезно за кучето, трябва да изучи кучешката природа. Но самата тази природа не може да се конструира из „принципа на полезността“. Приложено върху човека – ако искаме да прецениваме всяко човешко действие, движение, отношение и т. н. според принципа на полезността, най-напред става въпрос за човешката природа изобщо, а после за исторически видоизменената във всяка епоха човешка природа”^[1]. Трябва да се отбележи, че понятието „човешка природа“ за Маркс (както и за Хегел) – това не е абстракция. Тя е същност на човека, която се проявява в различни исторически форми на своето съществуване и както казва Маркс: „Човешкото същество – това не е абстракция, присъща на отделния индивид”^[2]. Също така трябва да се каже, че това изречение от „Капиталът“, написано от „стария Маркс“ показва постоянството на концепцията за човешката същност (*Wesen*), за която младия Маркс пише във „Икономическо-философски ръкописи“ По-късно той престава да използва думата „същност“, която смята за абстрактна и неисторическа, но запазва идеята за същността в по-исторически вариант, прокарвайки граница между „човешката природа изобщо“ и проявяващата се във всяка историческа епоха „видоизменената човешка природа“. Съответстващо на това деление на обща и специфична за всяка култура природа на човека, Маркс, както казахме по-горе, различава два типа човешки потребности: постоянни или устойчиви, такива като глад и сексуален импулс, които съставляват неразделна част от човешката природа и които могат да бъдат променяни само по формата и посоката, която поемат в различните култури, и „относителни“ потребности: стремежи и страсти, които не са неразделна част от човешката природа, „дължим техния произход в определени

^[1] Capital I, 1.c., p. 668.

^[2] German Ideology, 1.c., p. 198.

обществени структури и определени условия на производство и общуване”^[1]. Маркс дава като пример потребностите създадени от капиталистическата структура на обществото.

“По такъв начин, потребността от парите е истинска потребност, поражда на от политическата икономия, и единствена потребност, която тя поражда...Това е показано субективно, отчасти във факта, че разширението на кръга продукти и потребности става гениално и винаги изчисляващо робуване пред нечовечни, рафинирани, неестествени и измислени потребности”^[2].

Потенциалът на човека е, за Маркс, определен потенциал; човека е, така да се каже, човешки суров материал, който, като такъв, не може да бъде изменен, точно както структурата на мозъка остава същата от зората на историята. И все пак човека може да се измени в процеса на историята; той развива себе си, той трансформира себе си, той е продукт на историята; тъй като той прави историята си, той е свой собствен продукт. Историята е история на собствената реализация на човека; тя не е нищо повече от самосъздаване на човека в процеса на своя труд и производство: „цялата така наречен световна история не е нищо друго освен създаването на човека посредством човешкия труд, освен ставането на природата на човека, той следователно има нагледно, неопровержимо доказателство за своето раждане от самия себе си, за процеса на своето възникване”^[3].

2. Дейността на човека

Концепцията за човека на Маркс е вкоренена в мисленето на Хегел. Хегел започва с прозрение, че същност и явление не съвпадат. Задачата на диалектическия мислител е „да различи същностните от очевидните процеси в реалността и да разбере техните отношения”^[4]. Или, с други думи, това е проблема за съотношението между същност и съществуване (Wesen und Existenz). В процеса на съществуване същността се реализира и в същото време „съществува” означава възвръщане към същността. „Светът е отчужден и неверен свят, докато човека не унищожи неговата мъртва обективност и разпознае себе си и собствения си живот „отвъд” фиксираната форма на нещата и законите. Когато най-накрая победи това самосъзнание, той е на пътя не само на истината за себе си, но също и на своя свят. С признанието идва и действието. Той ще се опита да пусне в действие тази истина и да направи света това, което е в същността си, а именно, изпъл-

[1] Heilige Familie, MEGA V, p. 359. [Мой превод –Е. Ф.].

[2] E.P. MSS., p. 141.

[3] E.P. MSS. p. 139

[4] H. Marcuse, Reason and Revolution, Oxford University Press, New York, 1941, p. 146.

нение на човешкото самосъзнание.^[1] За Хегел познанието не е постигнато в разделянето на субект-обект, където обекта е отделен от субекта и му противостои. За да се разбере света, човек трябва да го присвои в себе си (*sich aneignen*). Хората и нещата се намират в постоянен процес на преход от едно състояние в друго; оттук „нещо е за себе си само когато поставя (*gesetz*) всички свои детерминанти и ги прави моменти на самореализация, като по този начин във всички променящи се условия, винаги се завръща към себе си“^[2]. В този процес „влизането в себе си става същност“. Единството на битие, идентичност вътре в изменчивостта е, според Хегел, процес, където „всичко се разлага на вътрешни противоположности, които се сблъскват, изпадат в противоречия, влизат в конфликт и се разрушават. По такъв начин, същността – това е едновременно и историческа, и онтологическа категория. Различните възможности на нещата се реализират в този всеобхватен процес, който и съставлява тяхното съществуване (*Existenz*).

Хегел описва този процес като преход на възможността в действителност в собствения смисъл на думите“^[3].

В противоположност на позитивизма, за Хегел „фактите само тогава се явяват факти, когато са свързани с това, което още не се явява факт и все пак изразява себе си в дадената ситуация като реална възможност. С други думи, фактите са такива, каквито са, само в моменти на процес, който води отвъд тях до това, което още няма реална действителност“^[4].

Кулминацията на всичко в мисленето на Хегел е концепцията за възможностите, вкоренени в нещата, в диалектическия процес, в който те манифестират себе си и идеята, че този процес е едно активно движение на тези възможности.

Подчертаването на активността на човека в този процес се открива в етичката система на Спиноза. За Спиноза всички афекти се делят на пасивни (страсти) при които човек страда и няма адекватна идея за реалността и активни (действия) (щедрост и сила на духа), в които човек е свободен и продуктивен.

Гъоте, който като Хегел е повлиян от Спиноза развива идеята за човешката продуктивност в централна точка на своята философия. За него всички разпадащи се култури се характеризират от тенденцията към чисто субективност, докато всички прогресивни периоди се опитват да разберат света

[1] Marcuse, 1.c., p. 113.

[2] Marcuse, 1.c., p. 142. Виж. Hegel, *Science and Logic*, Vol. I, p. 404.

[3] Marcuse, 1.c., p. 149.

[4] Marcuse, 1.c. p. 152

такъв, какъвто е, чрез собствената му субективност, а не да го отделят от нея^[1].

Той дава примера като поет: „докато той изразява само тези няколко субективни изречения, той още не може да бъде наречен поет, но колкото по-скоро знае как да присвои света за себе си и да го изрази, той е поет. Тогава вече е неизчерпаем и може винаги да бъде нов, докато неговата чисто субективна природа се изтощи сама и повече да няма какво да каже“^[2]. „Човекът“, казва Гьоте, „познава себе си само доколкото познава света; той познава света само в себе си и е наясно със себе си вътре в света. Всеки нов обект наистина опознат, отваря нов орган вътре в нас“^[3]. Гьоте в своя „Фауст“ в поетическа форма изразява най-силно идеята за човешката продуктивност. Нито пари, нито власт, нито чувствени наслаждения, учи Фауст, не могат да дадат на човека разбиране на смисъла на живота; той остава чрез всичко това отделен от света и нещастен. Само продуктивната активност може да изпълни живота на човека със смисъл и му позволява да се радва на живота, без да се вкопчава в него. Човек става способен да се раздели с жаждата да притежава и в пълна степен да усеща пълнотата на това да бъде: той е изпълнен, защото е празен, той е повече, защото има малко^[4].

Хегел дава в най-систематичен и задълбочен израз на идеята за продуктивния човек, за индивида който е, доколкото не е пасивно рецептивен, а активно свързан със света; който е индивид само в процеса на продуктивно разбиране на света и така правейки го свой собствен. Той изразява идеята доста поетично, казвайки че субекта иска да доведе съдържанието до реализация правейки го чрез „превеждане на себе си от нощта на възможността към деня на действителността“. За Хегел развитието на всички индивидуални сили, капацитет и възможности е възможно само чрез постоянно действие, никога чрез съзерцание или рецептивност.

За Спиноза, Гьоте, Хегел, както и за Маркс човека е жив само до тази степен, до която обхваща света извън себе си в акта на изразяването на своите специфични човешки сили и обхващането на света с тези сили.

[1] Виж разговора на Гьоте с Екерман от 29 януари 1826 г.

[2] Гьоте разговор с Екерман на 29 януари 1826 г. [Мой наклонен шрифт – Е. Ф.]

[3] Цитирано от K. Löwith, Von Hegel zu Nietzsche, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1941, p. 24. [Мой превод – Е. Ф.]

[4] Виж детайлно описание на продуктивния характер в E. Fromm, Man for Himself, Rinehart & Co., New York, 1947.

За Маркс човека се характеризира с „принципа на движение“ и е важно, че той цитира великия мистик Якоб Бьоме във връзка с тази гледна точка^[1]. Този принцип не трябва да се разбира в механичен смисъл, а като влечение, напрежение, жизнен Дух. Страстта за Маркс „е важна способност на човека, която се изразява в активен стремеж към своя обект“.

Понятието продуктивност като противоположност на това за рецептивността може да бъде разбрано по-лесно, когато четем как Маркс го прилага към феномена на любовта: „Да предположим, че човека е човек и неговото отношение към света е човешко отношение: в такъв случай любовта се разменя само за любов, доверие само за доверие и т.н. Ако искаш да се наслаждаваш на изкуството, трябва да бъде художествено образован човек. Ако искате да оказвате влияние на другите хора, то трябва да бъдете човек, действително стимулиращ и движещ напред другите хора; Всяко от вашите отношения към човека и към природата трябва да бъде определено, съответстващо на обекта на волята ви, проявление на вашия действителен индивидуален живот. Ако обичате, без да събудите обич у другия, тоест ако вашата обич сама по себе си не поражда обич, ако чрез изявата на живот като обичащ вие не се превърнете в обичан, вашата обич е безплодна, тя е цяло нещастие^[2]“.

Маркс също така изразява по много специфичен начин централното значение на любовта между мъжа и жената като непосредствена връзка на едно човешко същество с друго. Влизайки в спор срещу грубия комунизъм, който предлага обща собственост на всички сексуални отношения, Маркс пише: „В отношението към жената, като към жертва и момиче за задоволяване на похотта на общността, е изразена безкрайната деградация, в която човекът се намира по отношение на себе си, защото тайната на това отношение намира своя недвусмислен, решителен, явен, открит израз в отношението на мъжа към жената и в начина, по който се схваща непосредственото, естествено родово отношение.“

Непосредственото, естествено необходимо отношение човека към човека е отношението на мъжа към жената. В това естествено родово отношение на човека към природата е непосредственото му отношение към човека, както отношение му към човека е непосредственото му отношение към природата, собственото му природно предназначение. Така че в това отношение е проличава сетивно, като нагледен факт, доколко човешката същност е станала за човека природа или доколко природата е станала човешка същност на човека. Следователно по това отношение може да се

^[1] Виж Н. Popitz, *Der entfremdete Mensch* (Отчужденият човек) Verlag für Recht und Gesellschaft, A.G., Basel, p. 119.

^[2] E.P. MSS., p. 168.

съди за цялостното културно ниво на човека. От характера на това отношение се вижда доколко човекът е станал родово същество, станал е човек и се има за човек; отношението на мъжа към жената е най-естественото отношение на човека към човека. Тъй че в него проличава доколко естественото поведение на човека е станало човешко, или доколко човешката същност е станала за него естествена същност, доколко неговата човешка природа е станала за него природа. В това отношение проличава също доколко потребността на човека е станала човешка потребност, следователно доколко другият човек като човек е станал за него потребност, доколко той в своето най-индивидуално битие е същевременно и обществено същество”^[1].

За разбиране на концепцията на Маркс за активността много важно е да се вникне в неговото представяне за взаимоотношенията на субект и обект. Човешките сетива, доколкото са груби животински сетива имат ограничен смисъл: „За изгладнелия човек не съществува човешка форма на храната, а само нейното абстрактно битие като храна; тя би могло също така да бъде налице и в най-груба форма и не може да се каже по какво се различава това приемане на храна от животинското приемане на храната. Угриженият, нуждаещ се човек няма сетиво и за най-красивата гледка.”^[2] Сетивата, дадени на човека от природата се формират само по-късно под влияние на предметния свят: „Защото не само петте сетива, но и така наречените духовни сетива, практически сетива (воля, любов и т.н.), с една дума, човешкото сетиво, човечността на сетивата, се появява едва посредством битието на своя предмет, посредством очовечената природа”^[3] Предметите, за Маркс, „утвърждават и реализират неговата [на човека] индивидуалност... Как те стават за него негови предмети, това зависи от природата на предмета и от природата на отговарящата ѝ същностна сила...Своеобразността на всяка същностна сила е тъкмо нейна своеобразна същност, следователно и своеобразен начин на нейно опредметяване, на нейното предметно-действително живо битие. Ето защо не само в мисленето, но и с всички сетива човекът се утвърждава в предметния свят”^[4].

Външният свят става за човека реален само тогава, когато той посредством своите сили встъпва в отношения с предметния свят; а в действителност само „любовта” учи човека понастоящем да повярва в реалността на обек-

---

^[1] Е.Р. МСС., pp. 126-7.

Избрано, Изд. Изток-Запад, 2013, с. 137-138

^[2] Е.Р. МСС., p. 134.

^[3] Е.Р. МСС., p. 134.

^[4] Е.Р. МСС., p. 134.

тивния свят извън него^[1]. Субект и обект са неделими. „Окото е станало човешко око, както неговият предмет е станал обществен, човешки предмет – създаден от човека за човека. Затова сетивата са станали непосредствено в своята практика теоретици.

Тяхното отношение към Нещото е заради нещото, но самото това нещо е предметно човешко отношение към самото себе си и към човека и обратно. Поради това потребността или ползването са загубили своята егоистична природа, а природата – голата си полезност, тъй като ползата е станала човешка полза. (Практически към нещото мога да се отнасям човешки само ако нещото се отнася към човека човешки)”^[2]

За Маркс: „Комунизмът е положително снемане на частната собственост^[3] – самоотчуждение на човека и за това като действително присвояване на човешката същност чрез и за човека; затова като пълно, станало съзнателно и в рамките на цялото богатство на досегашното развитие възвръщане на човека към самия себе си като обществен, т.е., човечен човек. Този комунизъм, като завършен натурализъм=хуманизъм, като завършен хуманизъм=натурализъм; той е истинско разрешение на противоречието между човека и природата, човека и човека, истинското разрешение на спора между съществуване и същност, между предметяване и самоутвърждаване, между свобода и необходимост, между индивид и род. Той е разрешената загадка на историята и знае, че той е това решение”^[4].

Такова активно отношение към предметния свят Маркс нарича „продуктивен живот”. „Това е животът, който създава живот. В типа на жизнената дейност се крие целият характер на даден вид,, неговият родов характер, а свободната съзнателна дейност е родовият характер на човека.^[5]” Това,

^[1] MEGA, Vol. III, p. 191.

^[2] E.P. MSS., p. 132. Това твърдение е почти същото, като в дзенбудисткото мислене, както и при Гьоте. Всъщност мисленето на Гьоте, Хегел и Маркс е свързано с мисленето в дзен. Това, което общо за тях е идеята, че човек преодолява разделянето на субект-обект; обекта е обект и все пак спира да бъде обект и в този нов подход човека става едно с обекта макар и да остават двама. Човекът, свързвайки се човешки с обективния свят, преодолява самоотчуждението.

^[3] Под понятието „частна собственост” както е използвано тук и в други изрази, Маркс никога не говори за частна собственост на предмети за употреба (като къща, маса), а говори за собствеността на „заможните класи”, т. е., капиталисти, които, като собственици на средствата за производство, могат да наемат безимотния индивид да работи за него при условия, които последния е принуден да приеме. „Частната собственост”, в употребата на Маркс винаги се свързва с частна собственост вътре в капиталистическата класа и така е социална и историческа категория; терминът не се отнася до предмети за употреба, например в социалистическото общество.

^[4] E.P. MSS., p. 127.

^[5] E.P. MSS., p. 101.

което Маркс има предвид под „родов характер“ е същността на човека; тя е това, което е универсално човешко и което се реализира в историческия процес от човек чрез продуктивна активност. Изхождайки от такова разбиране за човешката самореализацията, Маркс достига до ново разбиране на богатството и бедността, което се отличава от богатството и бедността в политикономия. Маркс пише:

„Виждаме как мястото на политико-икономическото богатство и на политико-икономическа нищета се заема от богатия човек и богатата човешка потребност. Богатия човек е същевременно човек, който се нуждае от цялостност на човешките изяви за живот. Човекът, у когото собственото му реализиране съществува като вътрешна необходимост, като нужда. Не само богатството на човека, но и бедността на човека получава – при предпоставката на социализма в еднаква степен човешко и за това обществено значение. Тя е пасивната връзка, която кара човека да чувства най-голямото богатство другия човек – като потребност. Господството на предметната същност в мен, чувственият изблик на моята същностна дейност, е страстта, която по такъв начин става тук дейност на моето същество.”^[1]

Същата идея е изразена от Маркс няколко години по-рано:

„Съществуването на това, което наистина обичам [специално той тук говори за свободата на пресата] го чувствам като необходимост, като нужда без която моята същност не може да бъде изпълнена, задоволена, цялостна”^[2].

„Като посредством движението на частната собственост, на нейното богатство и нищета – на материалното и духовното богатство, на материалната и духовната нищета – формиращото се общество намира целия материал за това образуване, така и формиралото се общество произвежда като своя постоянна действителност човека в цялото това богатство на неговото същество, богатия, всестранен и дълбоко осмислен човек. Виждаме как субективизъм и обективизъм, спиритуализъм и материализъм, дейност и страдание едва в общественото състояние губят своята противоположност, а с това и своето битие като такива противоположности; виждаме как разрешаването на самите теоретични противоположности е възможно само по практически начин, само посредством практическата енергия на човека, и затова тяхното разрешаване не е в никакъв случай задача само на позна-

---

^[1] E.P. MSS., pp. 137-8. Тази диалектическа концепция за човека, който е богат, когато е беден и чувства потребност от другите е по много начини близка до концепцията за бедността, изразена от Майстер Екхарт в неговата проповед „Благословени са бедните“ (Meister Eckhart, transl. by R. B. Blakney, Harper and Bros., New York, 1941)

^[2] MEGA I, i a p. 184.

нието, а е действителна житейска задача, която философията не можеше да реши, тъкмо защото я схващаше само като теоретична задача.^[1]”

Същото такова разбиране за богатия човек намираме у Маркс в неговото тълкуване на понятията „haben” и „sein”: „Частната собственост ни е направила толкова глупави и едностранчиви, че един предмет е наш само тогава, когато го притежаваме [haben] т.е. когато той съществува за нас като капитал или когато го обладаваме непосредствено, ядем го, пием го, носим го на тялото си, обитаваме го и т.н. – накратко, когато го употребяваме. Макар че самата частна собственост схваща от своя страна тези непосредствени осъществявания на притежанието само като средство за живот, а животът, на който те служат като средство, е животът на частната собственост – труд и капитализиране. Ето защо мястото на всички физически и духовни чувства е заело простото отчуждение на всички тези сетива – усетът за притежание. До такава абсолютна бедност трябваше да бъде сведена човешката същност, за да породи от себе си своето вътрешно богатство”^[2].

Маркс разбира, че капиталистическата политикономия, въпреки светската си и търсеща удоволствия външност, „е истинска морална наука, най-моралната от всички науки. Нейната принципна теза е отказ от живота и човешките потребности. Колкото по-малко ядеш, пиеш, колкото по-малко купуваш книги, отколкото ходиш на театър, на бал, колкото по-малко говориш, обичаш, теоретизираш, пишеш поезия, рисуваш, фехтоваш се и т.н., толкова повече спестяваш, толкова повече става съкровището ти, неподатливо нито на молци, нито на червеи – твоя капитал. Колко по нищожно е твоето битие, толкова по-малко проявяваш своя живот, толкова е повече твоето имущество, толкова по-значим е твоя отчужден живот, толкова повече натрупваш своята отчуждена същност.

Всичко това е част от живота и човечността, която отнемат от теб политикономите, те допълват във вид на пари и богатства, и всичко това, което не можеш, могат твоите пари: те могат да пият, ходят на бал, на театър, могат да пътуват, умеят да си купуват изкуство, ученост, исторически ценности, политическа власт – всичко това те могат да си го присвоят; всичко това могат да си го купят; това е истински разкош. Може да присвои всички тези неща за вас, може да купят всичко, те са истински разкош. Но макар че могат да направят всичко това, те само желаят да създадат себе си и да купят себе си, всичко останало е подчинено на тях. Когато някой притежава собственика, а друг притежава слугата, трети няма нужда от слугата на господаря. Всички страсти и всички дейности трябва да бъдат потопени в

^[1] E.P. MSS., pp. 134-5.

^[2] E.P. MSS., p. 132.

алчност. Работникът може да има само дотолкова, доколкото е необходимо, за да иска да живее и той има право да избере само, за да има (този минимум)^[1].

Целта на обществото, според Маркс, е не производството на полезни неща като цел сама за себе си. Много лесно се забравя, пише той, „че производството на прекалено много полезни неща води до прекалено много безполезни хора.“^[2] Противоречието между разточителство и спестовност, лукс и въздържание, богатство и бедност са видни само защото истината е, че всички тези антиномии са еквивалентни. Особено важно е да се разбере тази позиция на Маркс днес, когато комунистическите и повечето от социалистическите партии, с някои главни изключения като индийската, също и бирманската и редица европейски и американски социалисти, са приели принципа, който е залегнал във всички капиталистически системи, а именно, че максималното производство и потребление са безспорни цели на обществото. Разбира се не трябва да объркваме преодоляването на бедността, която пречи на достойния живот с целта за постоянно растящото потребление, което е станало върховна ценност за капитализма. Позицията на Маркс е доста недвусмислено на страна на преодоляването на бедността и против потреблението като крайна цел. Независимостта и свободата, според Маркс, се основават на акта на себереализация (Selbsterschaftung).

„Едно човешко същество се счита за самостоятелно едва тогава, когато е стъпило на краката си, а е стъпило на краката си едва тогава, когато дължи своето съществуване на самото себе си. Човек, който живее от милосърдието на друг, гледа на себе си като на зависимо същество. Но аз живея напълно от милосърдието на друг, щом като му дължа не само поддържането на живота си, но и щом като – освен това – е създал живота ми, щом като е източник на моя живот, а животът ми неизбежно има такава причина извън себе си, щом като не е мое собствено творение.“^[3] Или както Маркс го казва, човека е независим само „ако утвърждава индивидуалността си като тотален човек във всяко свое отношение към света, виждане, чуване, подушване, вкусване, чувстване, мислене, желание, обичане, накратко, ако той утвърждава и изразява всички органи на своята индивидуалност“, ако той не е само свободен от, но също и свободен да.

Целта на социализма, според Маркс, е освобождението на човека, а освобождението е същото като самореализацията на човека в процеса на продуктивната свързаност и единението на човека с природата. Целта на со-

---

^[1] E.P. MSS., pp. 144-5.

^[2] E.P. MSS., p. 145.

^[3] E.P. MSS., p. 138.

циализма е развитието на индивидуалността. Това, което Маркс, би мислил за система като съветския комунизъм е изразено много ясно в това, което нарича „груб комунизъм“ и който свързва с определени комунистически идеи и практики на своето време. Този „груб комунизъм“ се проявява в двойна форма; веднъж господството на вещната собственост над него е толкова голямо, че той иска да унищожи всичко, което не може да бъде притежавано от всички като частна собственост; иска насилствено да се абстрахира от талант и т. н. Физическото, непосредствено притежание е за него единствена цел на живота и съществуването. Определението работник не се премахва, а се разширява върху всички хора; отношението на частната собственост остава отношение на общността към вещния свят; най-после това движение, насочено към противопоставяне на общата частна собственост на частната собственост, се разкрива в животинската форма, като на брака (който наистина е форма на затворената [exklusiv] частна собственост) се противопоставя общността на жените^[1], когато следователно жената става обществена и обща собственост. Може да се каже, че тази мисъл за общността на жените е издадената тайна на този още съвсем примитивен и неосмислен комунизъм. Както жената преминава от брака към общата проституция, така и целият свят на богатството, т.е. на предметната същност на човека, преминава от отношението на затворения брак с частния собственик към отношението на универсалната проституция с общността. Този комунизъм – тъй като отрича навсякъде личността на човека – е тъкмо само последователният израз на частната собственост, която е това отрицание. Общата и конституиращата се като власт завист е прикритата форма, в която се създава алчността и се удовлетворява само по друг начин. При всяка частна собственост като такава са налице поне към по-богатата частна собственост завист и стремеж към изравняване, така че тези последните съставляват дори същността на конкуренцията. Примитивният комунизъм е само завършване на тази завист и това изравняване, като се изхожда от представата за някакъв минимум. Той има определена ограничена мярка. Колко малко това премахване на частната собственост е истинско присвояване, доказва именно абстрактното отричане на целия свят на културата и цивилизацията, връщането към неестествената простотия на бедния, недодялан и без потребности човек, който не само не се е издигнал над частната собственост, но дори не е и стигнал до нея. Общността е само общност на труда и равенство на работната заплата, която се из-

---

^[1] Маркс тук има предвид спекулациите сред определени ексцентрични комунистически мислители в неговото време, които смятат, че щом всичко е обща собственост и жените също трябва да бъдат обща собственост.

плаща от колективния капитал, от общността като всеобщ капиталист. Двете страни на отношението са издигнати в мислима всеобщност; трудът – като призвание, включващо всеки един, капиталът – като призната всеобщност и сила на общността”^[1].

Понятието на Маркс за самореализацията на човека може да бъде напълно разбрано само във връзка с неговото понятие за „труд”. На първо място трябва да се отбележи, че за Маркс труд и капитал не са само икономически категории, те са били антропологически категории със стойност на ценностни съждения, които са вкоренени в неговата хуманистична позиция.

Капиталът, който се натрупва представлява миналото; труда, от друга страна, (при условието за неговото освобождаване, тоест свободен труд) е израз на живота. „Значи в буржоазното общество, пише Маркс в „Манифеста на комунистическата партия”, миналото господства над настоящето, а в комунистическото общество — настоящето над миналото.

В буржоазното общество капиталът има самостоятелност и индивидуалност, докато трудещият се индивид е лишен от самостоятелност и е обезличен”. Тук отново Маркс следва идеята на Хегел, който разбира труда като „процес на самотворчество, самореализация”. Трудът за Маркс е дейност, а не стока. Маркс отначало нарича човешката функция „самоактивност”, а не труд и говори за „премахване на труда” като цел на социализма. По-късно, когато прокара граница между свободния и отчуждения труд той започва да използва понятието „освобождение на труда”.

„Трудът е преди всичко процес, между човек и природа, процес, в който човекът чрез своята собствена дейност осъществява, регулира и контролира обмяната на веществата между себе си и природата. Той сам като природна сила противостои на природната материя. Той поставя в движение присъщите на неговия организъм природни сили, своите ръце и крака, глава и пръсти, за да си присвои природната материя във форма, полезна за неговия собствен живот. Като действа по този начин върху външната природа и като я променя, той същевременно променя и своята собствена природа. Той развива възможностите, които дремят в нея, и подчинява играта на нейните сили под своята собствена власт. Ние тук не се занимаваме с първите животинско-инстинктивни форми на труда.

Онова състояние, в което човешкият труд още не се е бил освободил от своята първоначална инстинктивна форма, е останало далеч назад в първобитните времена, в сравнение с това състояние на обществото, при което работникът се явява на стоковия пазар като продавач на своята собствена работна сила. Под труд ние разбираме труд в тази форма, в която той принадлежи изключително на човека. Паякът извършва операции, прили-

---

^[1] Е.Р. МСС., pp. 124 - 6.

чни на тези на тъкача, а пчелата с постройката на своите восъчни килии посрамва много човешки строители. Но това, което по начало отличава и най-лошия строител от най-добрата пчела, е, че преди да построи килийка от восък, той вече я е построил в главата си. В края на трудовия процес се получава резултат, който още от самото начало е бил вече налице в представата на работника, т. е. мислено. Работникът не само изменя формите на природното; той същевременно осъществява в природното и своята цел, която той знае, която като по закон определя начина на неговото действие и на която той трябва да подчинява своята воля. И това подчинение не е единичен акт. Освен напрегането на органите, които работят, през цялото времетраене на труда е необходима и целесъобразна воля, която се проявява като внимание, и то толкова повече, колкото по-малко трудът по своето съдържание и начин на изпълнение увлича работника, значи колкото по-малко работникът се наслаждава от него като от игра на собствените си физически и духовни сили”^[1].

Трудът е себеизразяване на човека, изразяване на неговите индивидуални физически и духовни сили. В този процес на действителна активност, човек развива себе си, става себе си; работа не е само средство към целта – продукта – но самоцел, смислен израз на човешката енергия; затова и работата е приятна.

Централната точка на критика на капитализма от страна на Маркс не е несправедливостта при разпределението на богатството; тя е извратяването на труда в насилствен, отчужден, безсмислен труд, а от там трансформацията на човека в „получовек”. Идеята на Маркс за труда като израз на човешката индивидуалност е кратко изразена в неговата визия за пълното изоставяне на идеята човек да работи цял живот на една работа.

Тъй като целта на човешкото развитие е развитие на тоталния, универсален човек, човека трябва да се освободи от осакатяващото влияние на тясната специализация. Във всички предишни общества, пише Маркс, човека е бил „ловец, рибар или овчар или критически критик и трябва да си остане такъв, ако не иска да се лоши от средствата за живот – докато в комунистическото общество, където никой няма изключителен кръг на дейност, а всеки може да се усъвършенства в който си иска отрасъл, обществото регулира общото производство и именно поради това ми дава възможност да правя днес едно, утре – друго, сутрин да ходя на лов, следобед да ловя риба, вечер да се занимавам със скотовъдство, след вечеря да се отдавам на критика – както ми се иска – без да ставам по силата на това ловец, рибар, овчар или критик.”^[2]

^[1] Capital I, I.c. p. 197-8.

^[2] German Ideology, I.c. p. 22.

Няма по-голямо неразбиране и погрешна интерпретация на Маркс от тази, която се открива имплицитно или експлицитно в мисленето на съветските комунисти, социалистите-реформисти и капиталистическите опоненти на социализма, така, всички те предполага, че Маркс иска само икономическо подобрене на работническата класа и че иска да премахне частната собственост, така че работника да притежава това, което има сега капиталиста. Истината е, че за Маркс ситуацията на работника в руската „социалистическа“ фабрика, британската държавна фабрика или американски фабрики като „Дженерал Мотърс“ се явява в същността си еднаква. Това Маркс го изразява много ясно в следния цитат:

„Насилственото увеличение на заплатите (независимо от другите трудности и по-особено такава аномалия може да се поддържа само чрез сила) би било нищо повече от по-добро възнаграждение на роби и не би възстановило човешкото значение и стойност нито на работника нито на работата. Дори равенството на доходите, което Прудон изисква би изменило само отношението на днешния работник към работата му в отношението на всички хора към работата. Обществото, тогава ли се схващало като абстрактно капиталистическо”^[2]. Централната тема за Маркс е превръщането на отчуждения безсмислен труд в продуктивен, свободен труд, а не по-доброто заплащане на отчуждения труд от частният или „абстрактен“ държавен капитализъм.

---

^[2] E.P. MSS., p. 107.

V. Отчуждение

Концепцията за активния, продуктивен човек, който схваща и обхваща обективния свят със своите собствени сили не може да бъде напълно разбран без концепцията за отрицанието на продуктивността: отчуждението. За Маркс историята на човечеството е история на развитието на човека и в същото време на повишаващо се отчуждение. Неговата концепция за социализма е освобождаване от отчуждението, завръщане на човека към себе си, самореализацията му. Отчуждаване (или отчуждение) означава, за Маркс, че човека не преживява себе си като действащ субект в своето схващане на света, а че света (природата, другите и той самия) остава чужд на него. Те стоят над и против него като обекти, дори и да са обекти на неговото собствено творение. Отчуждението е същностно преживяване на света и себе си пасивно, рецептивно, като субект разделен от обекта. Цялостната концепция за отчуждението намира своя пръв израз в западното мислене в концепцията за идолопоклонничеството в Стария завет^[1]. Същността на това, което пророците наричат идолопоклонничество не е в това, че човека почита много богове вместо един, а е в това че идолите са създадени от ръцете на човека – те са предмети и човек се прекланя и почита предмети; почитание, което той самия е създал.

Правейки това той превръща себе си също в предмет. Той прехвърля на предмета, на своето творение, атрибутите на своя живот и вместо да преживява себе си като креативна личност, той е във връзка със себе си само чрез почитането на идола. Той става отчужден от своите сили, от богатството на своя потенциал и е във връзка със себе си само по индиректния начин на подчинението към замръзналия живот в идолите^[2].

[1] Връзката между отчуждение и идолопоклонничество е също подчертана от Паул Тилих в *Der Mensch im Christentum und im Marxismus*, Dusseldorf, 1953, p. 14. Тилих също така подчертава в друга лекция, „*Protestantische Vision*“, че концепцията за отчуждението в същността си се открива в мисленето на Августин. Льовит също подчертава, че това срещу което се бори Маркс не са боговете, а идолите, [cf. *Von Hegel zu Nietzsche*, I.c. p. 378].

[2] Това, случайно, също е психологията на фанатика. Той е празен, мъртъв, депресиран, но за да компенсира състоянието на депресия и вътрешната пустота, той избира идол, бидейки държавата, партията, идея, църквата или Бог. Той превръща този идол в абсолютен и му се подчинява по абсолютен начин. Правейки това неговия живот придобива смисъл и той намира удовлетворение в подчинението на избран идол. Неговото въодушевление, разбира се, не произтича от радостта от продуктивната свързаност; то е интензивно, но студено въодушевление построено върху вътрешна пустота или ако някой иска да го каже символично, това е „изгарящ лед“.

Безжизнеността и празнотата на идола е изразена в Стария завет: „очи имат, но не виждат; уши имат, но не чуват“. Колкото повече човек прехвърля собствените си сили на идолите, толкова по-беден става той и по-зависим от идолите, така че да му разрешат да си възвърне малка част от това, което е първоначално негово. Идолите могат да бъдат фигура подобна на бог, държава, църквата, човек, притежание. Идолопоклонничеството мени своите обекти; по никакъв начин не може да се намери само в онези форми, в които идола има така нареченото религиозно значение. Идолопоклонничеството винаги е подчинение пред нещо, в което човека влага своите собствени творчески сили, и на което той се подчинява, вместо да преживява себе си в творческия акт. Сред много форми на отчуждение, най-честата е отчуждението в езика. Ако аз изразя чувство с дума, нека да кажем, ако каже „Обичам те“, думата означава реалност, която съществува в мен, силата на моето обичане.

Думата „любов“ означава символ на факта на любовта, но веднага след като е казана, тя придобива собствен живот, става реалност. Аз оставам под влиянието, че казането на думата е еквивалентно на преживяването и скоро казвам думата и не чувствам нищо, освен мисълта за любов, която думата изразява. Отчуждението в езика показва цялата сложност на отчуждението. Езикът е един от най-великолепните човешки постижения, за да избегнем отчуждението като не говорим би било глупаво, въпреки това трябва винаги да сме наясно със заплахата от казаната дума, която заплашва да замени себе си с живота преживяване. Същото важи за всички други постижения на човека, идеи, изкуство, всякакъв вид ръкотворни вещи. Те са човешки творения, те са ценна помощ на живота, но също така всяко от тях е капан, изкушение да се обърка живота с предметите, преживяването с артефактите, чувствата с предаването и подчинението.

Мислителите на 18 и 19 век критикуват епохата си за нейната увеличаваща се ригидност, празнота и безжизненост. В мисленето на Гьоте крайъгълен камък е концепцията за продуктивност, която е централна за Спиноза, както за Хегел и Маркс. „Божественото“, казва той, „е ефективно в това, което е живо, а не в това, което е мъртво. То е в това, което се превръща и развива, а не в това, което е завършено и ригидно. Точно за това разума, в неговата тенденция към божественото се занимава с това, което става и което е живо, докато интелекта се занимава с това, което е завършено и ригидно, за да го използва.“^[1]

---

^[1] Разговор на Екерман с Гьоте, 18 февруари 1829 г., публикуван в Лайпциг, 1894, с. 47. [Мой превод – Е. Ф.]

Намираме подобна критика при Шилер и Фихте, а после при Хегел и Маркс, който изрича общата критика, че в неговото време „истината е без страст и страстта е без истина“^[1].

Всъщност цялата екзистенциалистка философия от Киркегор насам е, както Паул Тилих казва, „над стогодишно движение на бунт срещу дехуманизацията на човека в индустриалното общество“ Всъщност концепцията за отчуждението е, казано на нетеистичен език, еквивалент на това, което на теистичен език може да бъде наречено „грех“: човекът се отказва от себе си, от Бог в себе си. Мислителят, който измисля концепцията за отчуждение е Хегел. За него историята на човека е в същото време история на отчуждението на човека (Entfremdung). „Това към което ума наистина се стреми,“ пише той във „Философия на историята“, „е реализацията на идеята си; но правейки това той скрива тази цел от собствения си поглед и е горд, и доволен от тази отчужденост от собствената си същност“^[2]. За Маркс, както и за Хегел, концепцията за отчуждението се основава на разделението между съществуване и същност, на факта, че съществуване на човека е отчуждено от собствената му същност, че той не е това, което потенциално е, или, да го кажем с други думи, че той не е това, което би трябвало да бъде и че той трябва да бъде това, което трябва да бъде.

За Маркс процеса на отчуждение е изразен в работата и в разделението на труда. Работата за него е активна свързаност на човека с природата, създаването на нов свят, включително създаването на самия човек. (Интелектуалната дейност е разбира се, за Маркс, винаги работа, както ръчната или артистична дейност.) Но след като се развиват частната собственост и разделението на труда, труда губи своя характер на израз на човешките сили; труда и неговите продукти придобиват съществуване извън човека, неговата воля и неговото планиране. „Произведеният от труда предмет, продукт на труда, се противопоставя на труда като чуждо същество, като независима от производителя сила. Продуктът на труда е трудът, който се е фиксирал; овеществил в даден предмет, това е опредметяването на труда.“^[3] Трудът е отчужден, защото работата престава да бъде част от природата на работника и „поради това той не се утвърждава в своя труд, а се отрича, не се чувства щастлив, а нещастен, не разгръща свободно никаква физическа и духовна енергия, а изтезава тялото си и разрушава духа си. И за това едва извън труда работникът чувства, че е при себе си, а в процеса на труда – извън себе си. Той е у дома си, когато не работи, а когато рабо-

^[1] Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт.

^[2] The Philosophy of History, translated by J. Sibree, The Colonial Press, New York, 1899.

^[3] E.P. MSS., p. 95.

ти, не е у дома си.^[1] По този начин в акта на производство отношението на работника със собствената му активност се преживява „като чужда, не-принадлежаща му дейност, дейността като страдание (пасивност), силата като немощ, оплождането като кастриране.^[2] Докато човека става по този начин отчужден от себе си, продукта на труда става „чужд и властващ над него обект. Това отношение е същевременно отношението към сетивния външен свят, към предметите на природата като към чужд и враждебно противостоящ на него свят.^[3] Маркс подчертава две точки: 1) в процеса на работа и особено на работа при условията на капитализъм, човека е отчужден от своите собствени творчески сили и 2) обектите на собствената му работа става чужди съществувания и започват да го управляват, става сили независими от създателя си. „Работникът съществува за производствения процес, а не производствения процес за работника.“^[4]

Широко разпространено е неразбиране на Маркс в тази точка дори сред самите социалисти. Вярва се, че Маркс като цяло говори за икономическа експлоатация на работника и факта, че той споделя продукта не е толкова значим, колкото трябва да бъде или че продукта трябва да му принадлежи на него, вместо на капиталиста. Но както показах преди това, държавата като капиталист, както е в Съветския съюз, не би била повече приветствана от Маркс, отколкото частния капиталист. Той не е загрижен най-вече за изравняването на доходите. Той е загрижен за освобождаването на човека от вида работа, която унищожават индивидуалността, която го превръща в предмет и която го прави роб на предметите. Точно както Киркегор е загрижен за спасението на индивида, така и Маркс е, и неговата критика на капиталистическото общество е насочена не към капиталистическия метод на разпределение на дохода, а към начина на производство, унищожаването на индивидуалността и заробването на човека, не от капиталиста, а заробването на човека – работник и капиталист – от предметите и обстоятелствата на техните решения.

Маркс отива по-нататък. В неотчуждената работа, човек не само реализира себе си като индивид, но също така и като същество. За Маркс, както и за Хегел, и други мислители на Просвещението, всеки индивид представя рода, така да се каже, човечността като цяло, универсалността на човека: развитието на човека води до разгръщането на цялата човечност. В процеса на работа той „като човекът се удвоява не само в съзнанието интелектуално, но и действено, действително, и за това съзерцава самия себе си в

---

[1] Capital I, l.c. p. 536.

[2] E.P. MSS., p. 98.

[3] E.P. MSS., p. 99.

[4] E.P. MSS., p. 99.

създаден от него свят. Така че като изтръгва от човека предмета на неговото производство, отчужденият труд изтръгва неговия родов живот, неговата действителна родова предметност и превръща неговото предимство пред животното в негова неизгода с това, че му отнема неговото неорганично тяло – природата. Също така отчужденият труд, като принизява самодейността, свободната дейност до средство, той превръща родовия живот на човека в средство за неговото физическо съществуване. Съзнанието, което човекът има за своя род, се изменя от отчуждението така, че родовият живот става за него средство.^[1]”

Както посочих преди, Маркс предполага, че отчуждението в работата, съществуващо през цялата история, достига своя връх при капиталистическото общество и че работническата класа е най-отчуждената. Това предположение се основава на идеята, че работника няма никакво участие по посока на работата, бидейки „нает”, като част от машината на която служи, той е превърнат в предмет в своята зависимост от капитала. Следователно за Маркс „освобождението на обществото от частна собственост, от робство приема политическата форма на освобождението на работниците, но не в смисъл, че само тяхното освобождение е включено, защото това освобождение включва освобождението на човечеството като цяло. За всички човешкото робство е включено във взаимоотношението на работника към производството и всички видове робство са само модификации или последици от тази връзка.”^[2]

Отново трябва да се подчертае, че целта на Маркс не е ограничена до еманципацията на работническата класа, а до еманципацията на човешкото същество чрез връщане към неотчуждеността и по този начин към свободната активност на всичко хора и общество, в което човека, а не производството на предмети е целта, в което човека спира да бъде „осакатено чудовище, а става напълно развито човешко същество”^[3]. Концепцията на Маркс за отчуждения продукт на труда е изразена в една от най-фундаменталните точки развити в Капиталът в това, което той нарича „фетишизъм на стоките”. Капиталистическото производство трансформира отношенията на индивидите в качества на самите предмети и тази трансформация съдържа природата на стоката в капиталистическото производство. „Другояче и не може да бъде при такъв начин на производство, при който работникът съществува заради оплодотворителните потребности на налични стойности – вместо обратно, предметното богатство да съществува за потребностите на развитието на работника. Както в религията над

[1] Е.Р. МСС., pp. 102-3.

[2] Е.Р. МСС., p. 107.

[3] Capital I, 1.c. p. 396.

човека господствува производението на неговата собствена глава, така и в капиталистическото производство над него господствува производението на неговите собствени ръце^[1]. „Машината е адаптирана към слабостта на човешкото същество, за да превърне слабостта му в машина“^[2]. Отчуждението на работата в човешкото производство е по-голямо, отколкото в производството при занаятите и манифактурата. „В манифактурата и в занаята работникът си служи със сечивото, а във фабриката той служи на машината. Там движението на средството на труда изхожда от него, а тук той трябва да следва неговото движение. В манифактурата работниците са членове на един жив организъм. Във фабриката независимо от тях съществува един мъртъв механизъм, а те биват прибавени към него като негови живи придаъци“^[3]. От най-голямо значение за разбирането на Маркс е да се види как концепцията за отчуждението е била и остава главна точка в мисленето на младия Маркс, който пише „Икономически-философски ръкописи“ и „стария“ Маркс, който е написал „Капиталът“. Извън тези примери, следните пасажи, един от ръкописите и един от Капиталът, правят тази приемственост доста ясна:

„Този факт не изразява нищо друго освен следното: Произведеният от труда предмет, продукт на труда, се противопоставя на труда като чуждо същество, като независима от производителя сила. Продуктът на труда е трудът, който се е фиксирал; овеществил в даден предмет, това е предметяването на труда. Реализирането на труда е неговото опредметяване. Това реализиране на труда се явява в плана на политическата икономия като „дереализиране“ на работника; опредметяването му като загуба и подчиненост на предмета, присвояването на предмета – като отчуждение^[4].“

Това е, което Маркс пише, в „Капиталът“: „В рамките на капиталистическата система прилагането на всички методи за покачване на обществената производителна сила на труда става за сметка на индивидуалния работник; всички средства за развитие на производството се превръщат в средства за владене и експлоатиране на производителя, осакатяват работника до получовек, унизяват го до придавка към машината, с мъката на труда отнемат съдържателността на труда, отчуждават работника от духовните сили на трудовия процес в същата степен, в която науката се сраства като самостоятелна сила с този процес“^[5].

[1] Capital I, 1.c. p. 680-1.

[2] E.P. MSS., p. 143.

[3] Capital I, 1.c. p. 461-2.

[4] E.P. MSS., p. 95.

[5] Capital I, 1.c. p. 708.

Отново ролята на частната собственост (разбира се собственост не като обект на употреба, а като капитал, който наема работна ръка) е била изцяло гледана в своята отчуждаваща функция от младия Маркс:

„Частната собственост”, пише той „е следователно продукта, нужния резултат от отчуждения труд, от външната връзка на работника с природата и със самия себе си. Частната собственост по този начин произлиза от анализа на концепцията за отчуждения труд, тоест на отчуждения човек, отчуждения труд, отчуждения живот”^[1].

Не само света на предметите става господар на човека, но също и социалните и политически обстоятелства, които той създава. „Това консолидиране на нашия собствен продукт в господстващата над нас веществена сила, която се изплъзва от нашия контрол, която е в разрез с нашите очаквания и унищожава нашите сметки, е един от главните моменти в досегашното историческо развитие”^[2]. Отчуждения човек, който вярва, че е станал господар на природата е станал роб на предметите и обстоятелствата, безсилен придатък към света, който е в същото време мъртъв израз на неговите собствени сили.

За Маркс отчуждението в процеса на работа от продукта на работата и от обстоятелствата е неделимо свързано с отчуждението от себе си, от другия човек и от природата: „непосредствена последица от това, че човекът е отчужден от продукта на своя труд, от своята жизнена дейност, от своята родова същност, е отчуждението на човека от човека. Когато човекът противостои на самия себе си, тогава на него противостои другият човек. Каквото важи за отношението на човека към своя труд, към продукта на своя труд и към самия себе си, това важи и за отношението на човека към другия човек, както и към труда и предмета на труда на другия човек. Изобщо тезата, че човекът е отчужден от своята родова същност, означава, че човек е отчужден от човека, като всеки от тях е отчужден от човешката същност”^[3]. Отчужденият човек е не само отчужден от другите хора, той е отчужден и от същността на човечността, от своето „бъдене като вид” и в естествените и в духовните си качества. Това отчуждение от човешката същност води до екзистенциален егоизъм, описан от Маркс като превръщане на човешката същност в „средство за индивидуално съществуване”. Той [отчуждения труд] отчуждава от човека неговото собствено тяло, а така също природата извън него, неговата духовна същност, неговата човешка същност”^[4].

[1] E.P. MSS., pp. 105-6

[2] German Ideology, 1.c. p. 23.

[3] E.P. MSS., p. 103

[4] E.P. MSS., p. 103.

Концепцията на Маркс тук докосва принципа на Кант, че човека винаги трябва да бъде край за самия себе си и никога средство за себе си. Но той усилва този принцип, като казва, че човешката същност не трябва никога да става средство за индивидуално съществуване.

Контрастът между възгледа на Маркс и комунистическия тоталитаризъм трудно може да бъде изразен по-радикално, човечността в човека, казва Маркс, не трябва дори да става средство за неговото индивидуално съществуване; колко по-малко би могло да се разглежда като средство за държавата, класата или нацията. Отчуждението води до изопачаване на всички ценности. Правейки икономиката и нейните ценности – „печалба, труд, спестовност и трезвеност”^[1] – висша цел на живота, човека не успява да развие истински морални ценности, „богатството на чистата съвест, на добродетелта и т.н., но как мога да бъда добродетелен, ако не съм жив и как мога да имам чиста съвест, ако не съм наясно с нищо?”^[2] В състояние на отчуждение всички сфери на живота, икономическата и морална, са независими една от друга „всяка е концентрирана в специфична зона на отчуждената активност и е сама по себе си отчуждена от другата”.^[3]

Маркс разпознава какво се случва с човешките нужди в отчуждения свят и всъщност предвижда с невероятна яснота завършването на този процес, както е виден днес. Докато в социалистическата перспектива главно значение се отдава на „богатството на човешките нужди, а следователно и на нов начин на производство и на нов обект на производство”, на „нов израз на човешките сили и ново обогатяване на човешкото същество”^[4], а в отчуждения свят на капитализма нуждите не са израз на човешките латентни сили, т.е. те не са човешки нужди; при капитализма „всеки човек спекулира чрез създаването на нова нужда към друга с цел да принуди към нова саможертва, да постави в нова зависимост и да примами в нов вид удоволствие и по този начин в икономическа разруха. Всеки се опитва да установи над другите чужда сила, за да намери там удовлетворяване на своите собствени егоистични нужди. С масата обекти по този начин има също повишаване на царството на чуждите същности на които човек е субект. Всеки нов продукт е нов потенциал за взаимна измама и обир. Човекът става все по-беден като човек, той увеличава нуждата си от пари, за да заеме позицията на враждебно същество. Силата на парите му намалява директно с нарастване на количеството на продукцията, т.е., неговата нужда нараства с нарастване на силата на парите. Нуждата от пари е по този на-

^[1] Е.Р. МСС., р. 146.

^[2] Е.Р. МСС., р. 146.

^[3] Е.Р. МСС., р. 146.

^[4] Е.Р. МСС., р. 140.

чин реална нужда създадена от модерната икономика и единствената нужда, която тя създава. Количеството на парите става все повече нейното най-важно качество. Точно както редуцира всяка същност до нейната абстракция, така и редуцира себе си и своето развитие до количествена същност. Излишъка и невъздържаността стават нейния истински стандарт. Това е показано субективно отчасти от факта, че разширяването на производството и нуждите става изобретателно и винаги изчисляващо раболепие към нечовешкото, поквареното, неестественото и въображаемите апетити. Частната собственост не знае как да промени суровата нужда в човешка нужда, нейният идеализъм е фантазия, каприз и хрумване. Нито един евнух не ласкае по-срамно тиранина си или не търси чрез по-скандални средства да стимулира преситения си апетит, за да спечели някоя полза, отколкото евнуха на индустрията, предприемача за да добият няколко сребърни монети или да златото от чантата на своя възлюбен съсед. Всеки продукт е стръв с помощта, на която индивида се опитва да примами същността на другия човек, неговите пари. Всяка реална или потенциална нужда е слабост, която ще сготви птицата в тенджерата. Универсалната експлоатация на човешкия обществен живот. Като всяко несъвършенство на човека е връзката с небето, точката където неговото сърце е достъпно за свещеника, така всяко желание е възможност за приближаване към ближния с въздуха на приятелството и казва „Скъпи приятелю, ще ти дам това от което се нуждаеш, но знаеш *conditio sine qua non*. Знаеш какво масило трябва да използваш, за да нанесеш себе и върху мен. Ще ви измамя, докато ви доставям удоволствие.

Предприемачът се присъединява към най-извратените прищевки на своя ближен, играе ролята на сводник между него и неговите нужди, събужда нездравословни апетити у него и наблюдава за всяка слабост, за да може по-късно да претендира за възнаграждение за този труд на любовта”^[1]. Човекът, който по този начин става субект на своите отчуждени нужди е „психически и физически дехуманизирано същество бидейки... самосъзнателна и самодействаща стока”^[2]. Този човек-стока знае само един начин за свързване на себе си с външния свят, а именно чрез притежанието му и чрез консумирането (използването) му. Колкото по-отчужден е той, толкова повече чувството за притежание и използване съставя неговото отношение към света. „Колкото по-малко си, колкото по-малко изразяваш своя живот, толкова повече имаш и толкова по-значим е отчуждението ти живот и толкова по-голямо е спасението на твоето отчуждено същество”^[3].

---

[1] E.P. MSS., pp. 140-2

[2] E.P. MSS., p. 111.

[3] E.P. MSS., p. 144.

Има само една поправка, която историята е направила на идеята на Маркс за отчуждението. Маркс вярва, че работническата класа е най-отчуждената класа и по този начин освобождението от отчуждението би трябвало непременно да започне с освобождението на работническата класа. Маркс не предвиди в каква степен отчуждението се е превърнало в съдба на голяма част от хората, особено на постоянно растящия сегмент от населението, което манипулира символи и хора, отколкото машини. Ако не друго, чиновника, продавача, администратора са още по-отчуждени днес, отколкото умелия ръчен работник. Функционирането на последния все още зависи от изразяването на определени личностни качества като умения, надеждност и т. н. И той не е принуден да сключва сделка и да продава своята „личност“, усмивка, мнение. Манипулаторите на символи са наемани не само поради своите качества, а и поради всички тези личностни качества, които ги правят „атрактивни личностни пакети“, лесни за работа и за манипулиране. Те са истински „хора на организацията“ – нещо повече от сръчни работници – техния идол е корпорацията. Но що се отнася до консумирането, няма разлика между ръчния работник и членовете на бюрокрацията. Всички те жадуват за неща, нови неща, да ги имат и използват. Те са пасивни получатели, консуматори, оковани и отслабени от неща, които задоволяват техните изкуствени нужди. Не са свързани със света продуктивно, обхващайки го в неговата пълна реалност и в този процес да станат едно с него, а боготворят предметите, машините, които произвеждат предмети и в този отчужден свят се чувстват като странници и доста самотни. Въпреки че Маркс подцени ролята на бюрокрацията, неговото общо описание все пак може да се напише днес: „Производството не просто произвежда човек като стока, човек-стока, а човек в ролята на стока; то го произвежда в съответствие с тази роля като духовно и физически дехуманизирано същество – неморалността, деформацията и оглупяването на работниците и капиталистите. Неговият продукт е самосъзнателна и самодействаща стока... човешка стока”^[1].

Маркс трудно би предвидил до каква степен предметите и обстоятелствата, които сме създали са станали наши. Все пак нищо не доказва по-драстично неговото пророчество, като факта, че цялата човешка раса днес е затворник на ядрените оръжия, които е създавала и на политическите институции, които също са плод на нейния ум. Ужасеното човечество чака тревожно, за да види дали ще бъде спасено от силата на предметите, които е създавало, от сляпото действие на бюрокрациите, които е назначило.

---

^[1] E.P. MSS., p. 111.

VI. Концепцията на Маркс за социализма

Концепцията на Маркс за социализма следва неговата концепция за човека. Трябва да е ясно отсега, че според тази концепция, социализма не е общество на строги, автоматизирани индивиди, независимо от това дали има равенство в дохода или не и без значение дали те са добре нахранени и добре облечени. Той не е общество, в което индивида е подчинен на държавата, на машината, на бюрокрацията. Дори и ако държавата като „абстрактен капиталист“ да е работодателя, дори и ако „целият обществен капитал бъде обединен в ръцете било на отделен капиталист, било на едно единствено дружество от капиталисти“^[1], това не би било социализъм. Всъщност, както Маркс казва много ясно в „Икономическо-философски ръкописи“: „комунизма като такъв не е целта на човешкото развитие“. Каква тогава е целта?

Съвсем ясно целта на социализма е човека. Тя е да се създаде форма на производство и организация на обществото, в което човека може да преодолее отчуждението от своя продукт, своята работа, своя ближия, от себе си и от природата, в което той може да се завърне към себе си и да обхване света със своите собствени сили, ставайки така едно със света. Социализма за Маркс е, както казва Паул Тилих, „съпротивително движение срещу разрушаването на любовта в социалната реалност“^[2].

Маркс изразява целта на социализма с голяма яснота в края на трети том на „Капиталът“: „Всъщност, царството на свободата няма да започне докато не се премине точката, където има нужда от труда под принудата за полезност и външна полезност. В естеството на предметите тя лежи отвъд сферата на материалното производство в строгия смисъл на думата. Точно както дивака трябва да се бори с природата, за да задоволи своите желания, за да поддържа своя живот и да бъде репродуктивен, така цивилизования човек трябва да го прави и трябва да го прави във всички форми на общество и при всички възможни начини на производство. С развитието на човека царството на естествената необходимост се разширява, защото неговите желания стават повече, но в същото време силите на производството растат чрез които тези желания са задоволени. Свободата в това поле не може да съдържа нищо друго, освен факта, че социализирания човек, свързаните производители, регулират обмена с природата рационално, привеждайки го в съгласие с техния общ контрол, вместо да бъдат управлявани от него като някаква сляпа сила: те завършват задачата си с най-малко разходи на енергия и при най-адекватни условия на тяхната човеш-

[1] Capital I, 1.c. p. 689.

[2] *Protestantische Vision*, Ring Verlag, Stuttgart, 1952, p. 6. [Мой превод – Е. Ф.]

ка природа и най-достойни за нея. Но винаги остава царството на необходимостта. Отвъд него започва това развитие на човешката сила, което е нейния собствен край, истинското царство на свободата, което, разбира се, може да разцъфти само върху това царство на необходимостта като негова основа”^[1].

Маркс изразява тук всички същностни елементи на социализма. Първо, човека произвежда в сътрудничество, а не чрез състезание, той произвежда рационално и по неотчужден начин, което означава, че производството е под негов контрол, вместо да бъде управляван от него като някаква сляпа сила. Това изцяло изключва концепцията за социализма, в която човека е манипулиран от бюрокрацията, дори и ако тази бюрокрацията управлява цялата държавна икономика, вместо това да прави само една голяма корпорация. Това означава, че индивида участва активно в планирането и в изпълнението на плановете; това означава, накратко, реализацията на политическа и индустриална демокрация. Маркс очаква това че чрез тази нова форма на неотчуждено общество човека би станал независим, тежаш на мястото си и повече не би бил осакатяван от отчуждения начин на производство и потребление; че той наистина би бил господар и създател на своя живот и по този начин би започнал да прави живота свой главен бизнес, отколкото да произвежда средства за живот. Социализмът, за Маркс, никога не е бил такава цел в живота, а условие за тази цел. Когато човек построи рационална, неотчуждена форма на общество, той ще има шанса да започне с това, което е целта на живота:

„развитието на човешките сили, което е техен край, истинското царство на свободата”. Маркс, човека който всяка година чете всички произведения на Есхил и Шекспир, който довежда до живот в себе си на най-великите произведения на човешкото мислене, никога не би си помислил, че неговата идея за социализма може да бъде интерпретирана като имаща за цел състояние на добре нахранени и добре облечени „благосъстоятелни” или „работници”. Човекът, според Маркс, е създал в хода на историята култура, която ще бъде свободен да направи своя собствена, когато се освободи от веригите, не само на икономическата бедност, но и на духовната бедност създадена от отчуждението. Визията на Маркс е основана на вярата му човека, в присъщите и реални възможности на същността на човека, които са се развили в историята. Той гледа на социализма, като условие за човешка свобода и творчество, а не като съдържаш самата цел на човешкия живот.

За Маркс социализма (или комунизма) не е полет или абстрахирането от, или загуба на обективния свят, който хората са създали чрез обективирание

---

^[1] *Capital III*, translated by Ernest Untermann, Charles H. Kerr & Co., Chicago 1909, p.954.

на способностите си. Той не е връщане към неестествена, примитивна простота. Той е по-скоро първата реална поява, истинска актуализация на човешката същност, чрез преодоляване на отчуждението ѝ. Той не е нищо по-малко от създаването на условия за истински свободен, рационален, активен и независим човек; той е изпълнение на целта на пророците: разрушаване на идолите.

Това че Маркс може да се смята за враг на свободата е станало възможно само чрез фантастичното изкривяване на Сталин, предполагайки, че той говори в името на Маркс и в комбинация от фантастичното непознаване на Маркс, което съществува в Западния свят. За Маркс целта на социализма е свобода, но свобода в по-радикален смисъл, отколкото съществуващата демокрация допуска – свобода в смисъла на независимост, която се основава на здраво стъпилия човек, използващ своите собствени сили и свързващ себе си със света продуктивно. „Свободата”, казва Маркс, „е толкова много за същността на човека, че дори опонентите ѝ го осъзнават...Никой човек не се бори за свобода; той се бори най-много за свободата на другите. Всеки вид свобода по този начин винаги е съществувал веднъж като специална привилегия, а друг път като универсално право”^[1].

Социализмът, за Маркс, е общество, което служи на нуждите на човека. Но, много ще се запитат, не е ли точно това, което днешния капитализъм прави? Не са ли нашите големи корпорации най-нетърпеливи да служат на нуждите на човека? И големите рекламни компании не разучават ли страните, които с големи усилия чрез изследвания и „мотивационен анализ” се опитват да открият от какво се нуждае човека? Наистина може да се разбере концепцията за социализма само ако се разбере разграничението, което Маркс прави между истински потребности на човека и изкуствено създадени потребности на човека. Както следва от цялата концепция за човека, неговите реални потребности са вкоренени в природата му; това разделение между реални и фалшиви потребности е възможно само на основата на картина за природата на човека и истинските човешки потребности вкоренени в природата му. Истинските потребности на човека са тези, чието изпълнение е нужно за реализация на същността му като човешко същество. Както Маркс го казва: „Съществуването на това, което наистина обичам е чувствано от мен като необходимост, като потребност без която моята същност не може да бъде изпълнена, задоволена, завършена”^[2].

---

^[1] Цитирано по R. Dunayevskaya, *Marxism and Freedom*, with a preface by H. Marcuse, Bookman Associates, New York, 1958, p. 19.

^[2] *MEGA I*, 1 а, p. 184.

Само на основата на специфична идея за човешката природа Маркс може да направи разграничение между истински и фалшиви потребности на човека. Чисто субективно фалшивите потребности са преживявани като толкова неотложни и истински като истинските потребности и от чисто субективна гледна точка няма критерии за разграничение. В днешната терминология може да се направи разграничение между невротични и рационални (здравословни) потребности^[1]. Често човек осъзнава само своите фалшиви потребности и не осъзнава истинските си. Задачата на аналитика на обществото е да събуди човека, така че той да осъзнае илюзорните си фалшиви потребности и реалността на истинските си потребности. Принципната цел на социализма, за Маркс, е признанието и реализацията на истинските потребности на човека, което би било възможно само когато производството служи на човека, а капитала спре да създава и експлоатира фалшивите потребности на човека. Концепцията на Маркс за социализма е протест, както е и цялата екзистенциална философия, срещу отчуждението на човека или както Олдъс Хъксли казва: „нашите днешни икономически, социални и международни договорености се основават до голяма степен на организирана липса на любов”^[2], тогава социализма на Маркс е протест против липсата на любов, против експлоатацията на човек от човека и против експлоатацията на природата, изразходването на нашите природни ресурси за сметка на по-голямата част от хората и още повече за сметка на идните поколения. Неотчужденият човек, който е целта на социализма както показахме преди това, е човек който не „доминира” над природата, а става едно с нея, който е жив и откликващ към обектите, т.е. обектите оживяват за него.

Не означава ли всичко това, че социализма на Маркс е реализация на най-дълбоките религиозни импулси общи за великите хуманистични религии в миналото? Наистина означава, при условие, че Маркс като Хегел и като други мислители, изразява загриженост за душата на човека, не на теистичен, а на философски език.

Борбата на Маркс срещу религията е защото тя е отчуждено и не удовлетворява истинските потребности на човека. Борбата на Маркс срещу Бог е, всъщност, борба срещу идола, който се нарича Бог. Вече като млад мъж той пише като свое мото на дисертацията си „Не са безбожни тези, които имат презрение към боговете на масите, а тези които приписват мненията на масите на боговете”. Атеизмът на Маркс е най-напредналата форма на рационален мистицизъм, по-близък до Майстер Екхарт или дзенбудизма,

^[1] Виж *Man for Himself*, Rinehart & Co., Inc., New York, 1947.

^[2] A. Huxley, *The Perennial Philosophy*, Harper and Brothers, New York, 1944, p. 93.

отколкото до повечето борци за Бог и религия, които го обвиняват в „безбожие“.

Едва ли е възможно да се говори за нагласата на Маркс към религията без да се спомене връзката между неговата философия на историята и социализъм и месианската надежда на старозаветните пророци, както и духовните корени на хуманизма в гръцкото и римското мислене. Месианската надежда е, наистина, функция на окциденталното мислене. Старозаветните пророци не са само, като Лао Дзъ или Буда, духовни лидери, те са също и политически лидери. Те показват на човека визия за това какъв трябва да бъде и го изправят пред алтернативите между, които трябва да избере. Повечето от старозаветните пророци споделят идеята, че историята има значение, че човек се усъвършенства в процеса на историята и че той накрая ще създаде социален ред на мир и справедливост. Но мир и справедливост за пророците не означава липса на война и липса на несправедливост. Мир и справедливост са идеи, които са вкоренени в концепцията за човека в целия Стар Завет. Човекът, преди да има съзнание за себе си, т.е., преди да стане човек, живее в съюз с природата (Адам и Ева в рая). Първият акт на свобода, който е способността да се каже „Не“, отваря неговите очи и той вижда себе си като странник в този свят, обграден от конфликти с природата, между човека и човека, между мъжа и жената. Процесът на историята е процес чрез който човека развива своите специфично човешки качества, своите сили на любов и разбиране и веднъж постигнал пълната си човечност той може да се завърне към изгубеният съюз със света. Този нов съюз е, разбира се, различен от предсъзнавания, който съществува преди да започне историята. Той е изкуплението на човека пред себе си, пред природата и пред своя ближен, основано на факта, че човека е родил сам себе си в историческия процес. В старозаветното мислене, Бог е разкрит в историята („Богът на Аврам, Богът на Исак, Богът на Яков“) и в историята, не в състояние излизащо извън историята, лежи спасението на човека. Това означава, че духовните цели на човека са неотделимо свързани с трансформацията на обществото; политиката е всъщност не поле, което може да бъде разделено от това на моралните ценности и от човешката себеосъществяване.

Подобни идеи възникват в гръцкото (елинистическото) и римското мислене. От Зенон, основателя на стоическата философия до Сенека и Цицерон, идеите на естествения закон и равенството на човека оказват силно влияние върху умовете на хората и, заедно с традицията на пророците са основите на християнското мислене.

Докато християнството, особено от времето на Павел насам, се стреми да трансформира историческата концепция за спасението в „другоземна“,

чисто духовна и докато Църквата се превръща в заместител на „доброто общество“, тази трансформация в никакъв случай няма да бъде пълна. Ранните отци на църквата изразяват радикална критика към съществуващото състояние; християнското мислене в късното Средновековие критикува светската власт и държавата от гледна точка на божественото и естествено право. Тази гледна точка подчертава, че обществото и държавата не трябва да бъдат разделяни от духовните ценности, вкоренени в откровението и разума („интелект“ в схоластичното значение на думата). Отвъд него, месианската идея е изразена дори в по-радикалните форми от християнските секти преди Реформацията и в мисленето на много християнски групи след Реформацията чак до днешното Общността на приятелите (квакери).

Главната посока на месианското мислене след Реформацията повече не се изразява в религиозното мислене, а във философското, историческото и социалното мислене. То е изразено донякъде неявно във великите утопии на Ренесанса, в които новият свят не е в далечно бъдеще, а в далечно място. Изразено е в мисленето на философите на Просвещението и на френската и английската революции. Открива своето най-скорошно и най-пълно изразение в концепцията на Маркс за социализма. Каквото и директно влияние да има старозаветното мислене върху него чрез социалисти като Мозес Хес, няма съмнение че пророческата месианска традиция го е повлияла индиректно чрез мисленето на философите на Просвещението и особено чрез мисленето на Спиноза, Гьоте и Хегел. Това, което е общо за пророческото мислене, християнското мислене от 13 век, Просвещението от 18 век^[1] и социализма от 19 век е идеята, че Държавата (обществото) и духовните ценности не могат да бъдат отделяни едно от друго и че политиката и моралните ценности са неотделими. Тази идея е атакувана от светските концепции на Ренесанса (Макиавели) и отново от секуларизма в днешната държава. Изглежда, че Западния човек, когато е бил под влиянието на огромните материални завоевания се е отдал неограничено на новите сили, които е придобил и опивайки се от тези нови сили, забравя себе си. Елитите на тези общества се обсебват от желанието за сила, лукс и манипулация на хората и масите ги следват. Това се случва през Ренесанса с неговата нова наука, откриването на земното кълбо, проспериращите градове-държави в Северна Италия; това се случва отново в експлозивното развитие при първата и настоящата втора индустриална революция.

---

^[1] Виж Carl L. Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers*, Yale University Press, New Haven, 1932 and 1959; A. P. d'Entreves, *The Medieval Contribution to Political Thought*, Oxford University Press, 1939; Baron Hans, *Fifteenth-Century Civilization and the Renaissance*, in *Cambridge Modern History*, Vol. 8; Harold J. Laski, *Political Theory in the Later Middle Ages*, *The New Cambridge Modern History*, Vol. I.

Това развитие се усложнява от наличието на друг фактор. Ако държавата или обществото има за цел да служи на реализацията на определени духовни ценности съществува опасност, върховния авторитет да каже на човека и да го принуди да мисли и да се държи по определен начин. Инкорпорацията на определени обективно валидни ценности в социалния живот може да доведе до авторитаризъм. Духовният авторитет на Средновековието е католическата църква. Протестанството се бори с този авторитет, първоначално обещавайки по-голяма независимост за индивида, само за да направи държава неоспорим и своеволен владетел на човешкото тяло и душа. Бунтът против властта се появява в името на нацията и за кратко националната държава обещава да бъде представител на свободата. Но скоро националната държава сама се посвещава на защитата на материалните интереси на тези, които притежават капитал и които по този начин експлоатират труда на мнозинството от населението. Определени класи на обществото протестират против този нов авторитаризъм и настояват за свобода на индивида от намеса от светската власт. Този постулат на либерализма, който трябва да защити „свободата от“, води, от друга страна, до настояването, че държавата и обществото не трябва да се опитват да реализират „свободата да“, т.е., либерализма трябва да настоява не само за отделянето от Държавата и Църквата, но също така да отрича, че функция на държавата е да помага за реализацията на определени духовни и морални ценности, тези ценности се предполага, че са изцяло от компетентността на индивида. Социализмът (в неговата марксистка и други форми) се връща към идеята за „доброто общество“ като условие за реализация на духовните потребности на човека. Той е антиавторитарен, доколкото се отнася до Църквата и държавата, насочен е към евентуално изчезване на държавата и установяване на общество съставено от доброволно сътрудничащи си индивиди. Неговата цел е реконструкция на обществото по такъв начин, така че да бъде основата за истинското връщане на човека към себе си, без наличието на тези авторитарни сили, които ограничават и обедняват човешкия ум.

Така марксизма и други форми на социализма са наследниците на пророческия месианизъм, хилиазмът на християнските секти, Томизма на 13 век, Ренесансовия утопизъм и Просвещението на 18 век^[1]. Марксизма е синтез на пророческата християнска идея за обществото като основа на духовна реализация и идеята за индивидуалната свобода. По тази причина той противостои на Църквата поради нейното ограничаване на човешкия ум и на либерализма поради неговото отделяне на обществото и моралните

---

^[1] Ще се занимаем с това развитие в повече детайли в предстоящата книга *World Perspective Religious Series*, ed. by Ruth Nanda Anshen, Harper & Brothers, New York.

ценности. Той противостои и на Сталинизма и Хрущъовизма поради техния авторитаризъм, както и поради тяхното пренебрежение към човешките ценности.

Социализмът е премахване на човешкото самоотчуждение, завръщане на човека като истински човешко същество: „Той е истинското разрешение на противоречието между човека и природата и между човека и човека. Истинското разрешение на спора между съществуване и същност, между предметяване и самоутвърждаване, между свобода и необходимост, между индивид и род. Той е разрешената загадка на историята и знае, че той е това разрешение“^{[1][2]}. За Маркс социализъм означава социален ред, който позволява завръщането на човека към себе си, идентичност между съществуване и същност, преодоляване на отделеността и антагонизма между субект и обект, хуманизация на природата; той означава свят, в който човека повече не е непознат сред непознати, а е в своя свят, където си е у дома.

---

^[1] E.P. MSS., p. 127.

^[2] Идеята за връзката между месианското пророчество и социализма на Маркс е подчертана от редица автори. Няколко може да бъдат споменати тук: Karl Lowith, *Meaning in History*, Chicago University Press, 1949; Паул Тилих цитиран тук. Лукач в *Geschichte und Klassenbewusstsein* говори за Маркс като за есхатологичен мислител. Виж също изказвания от Алфред Вебер, Йозеф Шумпетер и редица автори цитирани в *Marxismusstudien*.

VII. Приемственост на мисленето на Маркс

Нашето представяне на идеята на Маркс за човешката природа, отчуждението, активността и т. н. би било доста едностранчиво и, всъщност, подвеждащо, ако са прави тези които твърдят, че идеите на „младия Маркс“, описани в „Икономическо-философски ръкописи“ са изоставени от по-стария и зрял Маркс като идеалистично минало свързано с изучаването на Хегел. Ако тези, които твърдят това са прави някой може да предпочете младия пред стария Маркс и да желае да свърже социализма с първия, а не с втория. Все пак, за щастие няма такава нужда да се разделя Маркс на две. Истината е, че основните идеи за човека, както Маркс ги е изразил в „Икономическо-философски ръкописи“ и идеите на стария Маркс, изразени в „Капиталът“ не претърпяват основна промяна, Маркс не се отказва от по-ранните си възгледи, както се твърди по-горе.

Първи, които са тези, които твърдят, че „младия Маркс“ и „стария Маркс“ си противоречат относно възгледите за човека? Този възглед е представен главно от руските комунисти. Те едва ли могат да направят нещо друго, доколкото тяхното мислене, както и социалната и политическата им система е по всеки начин в противоречие с хуманизма на Маркс. В тяхната система, човека е слуга на държавата и производството, отколкото да е висша цел на всички социални договорености. Целта на Маркс, развитието на индивидуалността на човешката личност, е отречена от съветската система в още по-голяма степен, отколкото в днешния капитализъм. Материализмът на комунистите е доста по-близък до механистичния материализъм на буржоазията от 19 век срещу която се е борил Маркс, отколкото до историческия материализъм на Маркс. Комунистическата партия на Съветския съюз изразява този възглед, като принуждава Дьорд Лукач, който първи съживява хуманизма на Маркс, към „изповед“ на своите грешки, когато Лукач е бил в Русия през 1934 г. след като емигрира там, бягайки от нацистите. Ернст Блох, който представя същото ударение върху хуманизма на Маркс в своята брилянтна книга „Das Prinzip Hoffnung“ (Принципната надежда)^[1] е атакуван от писателите на комунистическата партия, въпреки факта, че неговата книга съдържа редица възхваляващи бележки за съветския комунизъм. Отделно от комунистическите автори Даниел Бел наскоро зае същата позиция, твърдейки, че възгледа на Маркс за хуманизма, основаващ се върху „Икономическо-философски ръкописи“ не е „историческия Маркс“.

^[1] Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1959, 2 volumes.

„Докато някой може да симпатизира на такъв подход,” казва Бел, „това е само допълнително създаване на митове за това да се разбира тази идея като централна за Маркс”^[1].

Вярно е, че класическите интерпретатори на Маркс, независимо дали са реформисти като Бернщайн или ортодоксални марксистки като Кауцки, Плеханов, Ленин или Бухарин, не интерпретират Маркс като центриран около своя хуманистичен екзистенциализъм. Два факта обясняват този феномен. Първо, факта че „Икономическо-философски ръкописи” не са били публикувани през 1932 г. и са били непознати дотогава дори и във форма на ръкопис и факта, че „Немска идеология” никога не е публикувана напълно до 1932 г., а за първи път, но само частично през 1926 г.^[2] Естествено тези факти допринасят особено много за изкривяването и едностранчивата интерпретация на идеите на Маркс от гореспоменатите писатели. Но факта, че тези писания на Маркс са повече или по-малко непознати до началото на 20-те и 30-те по никакъв начин не е обяснение за пренебрежението към хуманизма в „класическата” интерпретация, тъй като „Капиталът” и други публикувани книги, като „Към критика на Хегеловата философия на правото” (публикувана през 1844) дават достатъчно основание за визуализация на хуманизма на Маркс.

По-подходящото обяснение се крие във факта, че философското мислене от времето на смъртта на Маркс до 20-те години е доминирано от позитивистко-механистичните идеи, които повлияват мислители като Ленин и Бухарин. Не трябва също да се забравя, че също като самия Маркс, класическите марксистки са алергични към термини, които имат привкус на идеализъм и религия, тъй като са били наясно, че тези термини са до голяма степен използвани, за да скрият основната икономическа и социална реалност.

За Маркс тази алергия към идеалистическата терминология е още по-разбираема, тъй като той е дълбоко вкоренен в духовната, макар и нетеистична традиция, която се простира не само от Спиноза и Гьоте до Хегел, но също и назад до пророческия месианизъм. Тези късни идеи са били доста живо осъзнавани от социалисти като Сен Симон и Мозес Хес и определено формират голяма част от социалистическото мислене на 10 век и дори мисленето на водещи социалисти до Първата световна война (като Жан Жорес).

Духовно-хуманистичната традиция, в която Маркс все още е живял и която почти е била удавена в механистично-материалистичния дух на успешния

^[1] Този и следващите цитати от Д. Бел са от неговата книга „The Meaning of Alienation” in Thought, 1959.

^[2] In *Marx-Engels Archiv I*, ed. by Rjazanow.

индустриализъм, преживява възраждане, макар само в малък мащаб при отделни мислители в края на Първата световна война и в по-голям мащаб по време и след Втората световна война. Дехуманизацията на човека, видяна в жестокостите по време на режимите на Сталин и Хитлер, в бруталността на безразборното убиване по време на войната и също повишаващата се дехуманизация доведена от новия консуматор и човек на организацията, води до това ново изражение на хуманистичните идеи. С други думи протеста срещу отчуждението изразен от Маркс, Киркегор и Ницше, после заглушен от очевидния успех на капиталистическия индустриализъм, издига отново глас след човешкия провал на доминантната система и води до нова интерпретация на Маркс, основана на цялостния Маркс и неговата хуманистична философия. Вече комунистическите автори, които са изключителни в този хуманистичен ревизионизъм. Тук бих добавил и югославските комунисти, които, макар да не са, доколкото ми е известно, повдигали от философска гледна точка отчуждението, подчертават като основно свое възражение на руския комунизъм загрижеността си за индивида против държавната машина и развиват система за децентрализация и индивидуална инициатива, която е в радикален контраст с руския идеал за централизация и пълна бюрократизация.

В Полша, Източна Германия и Унгария политическата опозиция спрямо руснаците е свързана с представителите на хуманистичния социализъм. Във Франция, Германия и в по-малка степен в Англия има оживена дискусия относно Маркс, която се основава на задълбочено познание и разбиране на неговите идеи. От литературата на немски език ще спомена само статиите, съдържащи се в *Marxismusstudien*^[1], написани главно от протестантски теолози; Френската литература е още по-обемна и написана от католици^[2], както и от марксистки и немарксистки философи^[3].

Възраждането на марксисткия хуманизъм в англоговорящите страни страда от факта, че „Икономическо-философските ръкописи“ никога не са били преведени на английски език доскоро. Въпреки това хора като Т. Б. Ботомър и други споделят идеите на марксисткия хуманизъм представен от гореспоменатите автори. В Съединените щати най-важното произведение, което отваря път за разбиране на хуманизма на Маркс е книгата на Херберт Маркузе „Разум и революция“^[4], книгата на Рая Дунаевска „Маркси-

[1] J. C. V. Mohr, *Tubingen*, Vol. I and II, 1954, 1957.

[2] Главна работа на тази тема е от йезуитския свещеник Жан-Ив Калве, *La Pensee de Karl Marx, Editions du Seui Paris, 1956*.

[3] Ще спомена само работите на Н. Lefebvre, Navill, Goldmann, and of A. Kojeve, J.- P. Sartre, M. Merlean-Ponty. Виж чудесната статия *Der Marxismus im Spiegel der FranzLosischen Philosophie* by I. Fetscher, in *Marxismusstudien, 1.c. Vol. I, p. 173 ff.*

[4] Oxford University Press, New York, 1941.

зъм и свобода”^[1] с предговор от Маркузе също е значим принос към марксистко-хуманистичното мислене.

Посочването на факта, че руските комунисти са принудени да постулират разделянето между младия и стария Маркс и добавяйки имената на редица задълбочени и сериозни автори, които отхвърлят тази руска позиция не означава, че факта съдържа доказателство, че руснаците (и Д. Бел) грешат. Макар да би надхвърлило границите на тази книга да се направи опит за пълно опровержение на руската позиция, както е желателно, ще се опитам все пак, да демонстрирам на читателя защо руската позиция е несъстоятелна.

Има някои факти, повърхностно погледнати, които могат да са в подкрепа на комунистическата позиция. В „Немска идеология” Маркс и Енгелс повече не използват термините „род” и „човешка същност” („Gattung” и „menschliches Wesen”), които са използвани в „Икономическо-философски ръкописи”. Маркс по-късно казва (в предисловието към „Към критика на политическата икономия, 1859), че в „Немска идеология” той и Енгелс пишат: „решихме да разработим съвместно нашите възгледи в противоположност на идеологичните възгледи на немската философия, всъщност да си разчистим сметките с нашата предишна философска съвест”^[2]. Твърди се, че това „разчистване на сметки” с тяхната предишна философска съвест означава, че Маркс и Енгелс са изоставили основните идеи изразени във „Философско-икономически ръкописи”. Но дори и повърхностно проучване на „Немска идеология” разкрива, че това не е така. Докато в „Немска идеология” не се използват определени термини като „човешка същност” и т.н., там все пак се продължава главната нишка на мислене на „Икономическо-философски ръкописи”, особено на концепцията за отчуждението.

Отчуждението в „Немска идеология” е обяснено като резултат от разделянето между труда, като е „дадено и противоречието между интереса на отделния индивид или отделното семейство и общия интерес на всички индивиди, които общуват помежду си”^[3]. В същия абзац е дефинирана концепцията на отчуждението, както и във „Философско-икономически ръкописи” с думите: „собствената дейност на човека се превръща в чужда, противостояща на него сила, която го подчинява вместо той да господства над

^[1] Bookman Associates, New York, 1958.

^[2] „Когато получихме известието, че изменилите се обстоятелства не позволяват да бъде отпечатан (German Ideology)), ние с толкова по-голяма готовност предоставихме ръкописа на гризящата критика на мишките, тъй като бяхме постигнали главната си цел – изяснение на въпросите за самите нас”.

^[3] German Ideology, 1.c. p. 22.

нея”^[1]. Тук също така имаме дефиниция на отчуждението във връзка с обстоятелствата цитирани по-горе: „Това закрепване на социалната дейност; това консолидиране на нашия собствен продукт в господстващата над нас веществена сила, която се изплъзва от нашия контрол, която е в разрез с нашите очаквания и унищожаване на нашите сметки, е един от главните моменти в досегашното историческо развитие”^{[2][3]}.

Четиринадесет години по-късно в своята полемика с Адам Смит (през 1857-8) Маркс използва същият „идеалистични” аргументи, които са използвани в „Икономическо-философски ръкописи”, твърдейки, че необходимостта да се работи не съдържа в себе си ограничение на свободата (при условие, че е отчужден труд). Маркс говори за „самореализация” на човека и „по този начин [за] истинска свобода”^[4]. В крайна сметка същата идея, че целта на човешката еволюция е разгръщането на човека, създаването на „богатия” човек, който е преодолел противоречието между себе си и природата и е постигнал истинска свобода е изразена в много пасажии в „Капиталът”, написан от зрелия и стар Маркс. Както цитирах по-рано, Маркс пише в третия том на „Капиталът”: Отвъд него [царството на необходимостта] започва това развитие на човешката сила, което е нейния собствен край, истинското царство на свободата, което разбира се, може да разцъфти само върху това царство на необходимостта като негова основа. Съкращаването на работния ден е негова предпоставка”^[5].

В други части на „Капиталът” той говори за значимостта на производството на „напълно развити човешки същества”^[6], „пълно развитие на човешката раса”^[7] и „неговото собствено развитие в природна необходимост”^[8] и „осакатяват работника до получовек” като резултат от процеса на отчуждение^[9].

Тъй като Д. Бел е един от малкото американски писатели, интересувани се от концепцията на Маркс за отчуждението искам да демонстрирам защо неговата позиция, която всъщност е същата като тази заета от руските ко-

[1] German Ideology, 1.c. p. 22.

[2] German Ideology, 1.c. p. 22-3.

[3] Показателно е, че Маркс поправя израза на Енгелс „самодейност” в „дейност”, когато Енгелс го използва във връзка с предишната история. Това показва колко важно е за Маркс да запази термина „самодейност” за неотчужденото. Виж *MEGA I*, Vol. V, p. 61.

[4] Виж брилянтната статия на Th. Ramm, "Die Künftige Gesellschaftsordnung nach der Theorie von Marx und Engels," *Marxismusstudien II*, 1.c. p. 77 ff.

[5] *Capital III*, 1.c. p. 945-6

[6] *Capital I*, 1.c. p. 529-30.

[7] *Capital I*, p. 554-5.

[8] *Capital I*, p. 563.

[9] *Capital I*, 1.c. p. 708.

мунисти, но от напълно противоположни мотиви, е също несъстоятелна. Главното твърдение на Бел е, че да се интерпретира Маркс от гледна точка на хуманистичните писатели цитирани по-горе е по-нататъшно създаване на митове. Той твърди, че „Маркс отхвърля идеята за отчуждението извън икономическата система и, правейки това, затваря пътя, който би ни дал по-широк, по-полезен анализ на обществото и личността, отколкото преобладаващия при марксистките догматици“. Това изказване е неясно и погрешно. То звучи все едно Маркс в своите по-късни произведения е отхвърлил идеята за отчуждението в нейното човешко значение и я е трансформирал в „чисто икономическа категория“, както казва Бел по-късно. Маркс никога не е отхвърлял идеята за отчуждението в нейния човешки смисъл, а твърди, че не може да бъде отделяна от конкретния и реален жизнен процес на отчуждения индивид. Това е нещо напълно различно от слагане на прът в колелото на „стария Маркс“, който отхвърля идеята за човешкото отчуждение на „младия Маркс“. Бел трябва да е направил тази грешка, защото приема цялото клише на конвенционалната интерпретация на Маркс. „За Маркс единствената социалната реалност е не Човека, нито индивида, а икономическите класи на човека. Индивидите и техните мотиви не се броят за нищо. Единствената форма на съзнание, която може да бъде приведена в действие и която може обясни историята, минало, настояще, бъдеще е класовото съзнание“. Опитвайки се да покаже, че Маркс не се интересува от индивида, а само от масите, точно както твърди, че не се интересува от човека, а само от икономическите фактори, Бел не вижда или не споменава, че Маркс критикува капитализма именно защото разрушава индивидуалната личност (както критикува и „грубия комунизъм“ по същата причина) и изказването, че историята може да бъде обяснена само от класовото съзнание е изказване на факт, доколкото е засегната предишната история, а не изразяване на незначителност на индивида от страна на Маркс.

За съжаление Бел не цитира правилно текста на Маркс, което е от решаващо значение за да се докаже неговата теза. Той цитира Маркс: „Но като казва, че няма човешка природа, присъща на всеки отделен индивид (както Маркс казва в шест тезиса за Фойербах), а само класи, той представя нова личност, нова абстракция“.

Какво казва Маркс в шестте тезиса за Фойербах? „Фойербах свежда религиозната същност до човешката същност. Но човешката същност не е абстракция, присъща отделния индивид. В своята действителност тя е съвкупността на всички обществени отношения. Затова Фойербах, който не се занимава с критика на тази действителна същност, е принуден: 1) да се абстрахира от хода на историята, да разглежда религиозното чувство [Gemüt]

обособено и да предпоставя абстрактен – изолиран – човешки индивиди. 2) затова той схваща същността само като „род“, като вътрешна, няма всеобщност, която свързва множеството индивиди само с природни връзки.”^[1] Маркс не казва, както Бел цитира, че „няма човешка природа вкоренена във всеки отделен индивид“, а нещо напълно различно, а именно, че „същност не е абстракция, присъща отделния индивид“. Това е същността точка на Марксовия „материализъм“ срещу Хегеловия идеализъм. Маркс никога не предава своята концепция за човешката природа (както показахме чрез цитиране на изказвания от Капиталът), но тази природа не е чисто биологическа и не е абстракция; тя може да бъде разбрана само исторически, защото се развива в историята. За природата (същността) на човека може да бъде се заключи от многото и изрази (и изкривявания) в историята; тя не може да бъде видяна като такава, като статистически съществуващата същност „зад“ или „отгоре“ на всеки отделен човек, а като нещо в човека, което съществува като потенциал и се развива и променя в историческия процес.

В допълнение към всичко това Бел не е разбрал правилно концепцията за отчуждението. Той я дефинира като „радикална дисоциация в субекта, която се стреми да контролира собствената му съдба и на обект, който е манипулиран от другите“. Както следва от моята дискусия, както и от тази на най-сериозните студенти за концепцията за отчуждението, това е напълно неадекватно и подвеждащо определение.

Всъщност, то е точно толкова неадекватно, колкото твърдението на Бел, че дзенбудизма (като други „модерни племенни и общностни философии“ на „реинтеграцията“) цели „губенето на чувството за себе си“ и по този начин е в крайна сметка е античовешки защото те [философите на реинтеграцията, включително на дзен] са антииндивиди. Няма място за опровергаване на това клише, освен да предложим по-внимателно и по-малко изкривено четене на марксистките и дзенбудистките текстове.

Да обобщим тази точка на предполагаемо различие между младия и зрелият Маркс: Истина е, че Маркс (като Енгелс), в процеса на живота си, е променил някои от идеите и концепциите си. Става по-резервиран към използване на термини близки до Хегелианския идеализъм; езика му става все по-малко ентузиасиран и есхатологичен; може би също така е бил обезкуражен в по-късните години в сравнение с 1844 г. Но въпреки определените промени в концепциите, настроението, езика, ядрото на философията развито от младия Маркс никога не се променя и е невъзможно да се разбере неговата концепция за социализма и критиката му към капи-

---

^[1] Marx and Engels, German Ideology, 1.c. p. 198-9

тализма като развила се в по-късните години, освен на основата на концепцията за човека, която той развива в ранните си ръкописи.

VIII. Маркс като човек

Неразбирането и погрешната интерпретация на произведенията на Маркс са последвани от погрешна интерпретация на личността му. Точно какъвто е случая с неговите теории, изкривяването на личността му също следва клишета повтаряни от журналисти, политици и дори социални учени, които би трябвало да знаят по-добре. Той е описван като „самотен“ мън, изолиран от приятелите си, агресивен, арогантен и авторитарен. Всеки, който има дори и малко познания за живота на Маркс ще му бъде трудно да приеме това, защото би му било трудно да го съвмести с картината за Маркс като съпруг, баща и приятел.

Има, може би, само няколко брака познати на света, където има пълнокръвен човешки контакт по такъв необичаен начин, какъвто е брака на Карл и Джени Маркс. Той, сина на еврейски адвокат се влюбва като юноша в Джени фон Вестфален, дъщеря от пруско феодално семейство и потомък на една от най-старите шотландски фамилии. Те се женят, когато той е на двадесет и четири и живее малко повече от година след нейната смърт. Този брак в който, въпреки различията на произхода, въпреки продължителната материална бедност и болест има непоклонима любов и взаимно щастие, възможно само в случая на хора с невероятен капацитет за любов и дълбоко обичащи се един друг.

Тяхната най-малка дъщеря Елеанор, описва отношението между родителите си в писмо изпратено ден преди смъртта на майка и година преди смъртта на баща ѝ. „Моор [псевдоним на Маркс], пише тя, е „взел най-доброто от нейната болест отново. Никога няма да забравя сутринта, в който той се чувстваше достатъчно силен да влезе в стаята на мама. Когато са заедно, те са подмладяват отново – тя е младо момиче, а той обичащ младеж, на прага на живота, а не стар, прояден от болестта мъж и стара, умираща жена разделящи се с живота”^[1].

Отношенията на Маркс с децата му са били свободни от всякакви следи от господство и пълни с продуктивна любов, каквито са и тези с жена му. Човек трябва да прочете само описанието дадено от дъщеря му Елеанор на неговите разходки с децата му, когато им разказва приказки, приказки измервани в мили, а не в глави. „Разкажи ни още една миля,” беше вика на момичетата. „Той прочете целия Омир, целите Нибелунги, Гудрун, Дон Кихот, Арабски нощи и т.н. Колкото до Шекспир, той беше Библията в нашата къща и рядко излизаше от ръцете или устата ни. По това време бях на шест и знаех сцена по сцена Шекспир наизуст”^[2]. Неговото приятелство с Фре-

^[1] *Reminiscences of Marx and Engels*, Foreign Languages Publishing House, Moscow, p.127.

^[2] *Reminiscences of Marx and Engels*, 1.c. p. 252.

дерик Енгелс е може би още по-уникално от брака му и взаимоотношенията му с децата. Самият Енгелс е мъж с изключителни човешки и интелектуални качества. Той винаги признава и възхищава на превъзходящия го талант на Маркс. Той посвещава живота си на произведенията на Маркс и никога не е бил склонен да направи свой собствен принос и не ги подценяваше. Едва ли е имало някога някакво триене в отношението между тези мъже, никаква конкуренция, а чувство за другарство, вкоренено толкова дълбоко в любовта им един към друг, колкото може да се намери такава между двама мъже.

Маркс е продуктивен, неотчужден, независим човек, чийто писания визуализират човека на новото общество. Продуктивно свързан с целия свят, с хората и с идеите, той е бил това, което е мислил. Човек, който чете Есхил и Шекспир всяка година в оригинал и който по време на най-тъжните си периоди, тези на болестта на съпругата му, потъва в математиката и учи да смята. Маркс е бил хуманист отново и отново. Нищо не е било по-чудесно за него от човека и той изразява това чувство в често повтарящ се цитат от Хегел: „дори престъпните мисли на злосторника са по-грандиозни и благородни от чудесата на небето“. Неговите отговори на въпросника направен за него от дъщеря му Лаура разкриват голяма част от човека в него: неговата идея за нищета е подчинението; порока, който не можел да понася най-много е раболепието, а любимата му максима е била „Нищо човешко не ми е чуждо“ и „Съмнявай се във всичко“.

Защо се предполага, че този човек е бил арогантен, самотен и авторитарен? Освен мотива свързан с клеветата има някои причини за това неправилно разбиране. Първо Маркс (като Енгелс) има саркастичен стил, особено в писанията и е бил борец зареден с голяма доза агресивност. Но, по-важно, той е бил човек с пълна неспособност да толерира измамата и заблудата и с пълна сериозност проблемите на човешкото съществуване. Той е бил неспособен да приеме мило или с усмивка нечестните рационализации или фиктивните изявления относно важни въпроси. Той е бил неспособен на всякакъв вид неискреност, независимо дали е свързана с личните отношения или идеите. Докато повечето хора предпочитат да мислят измислици, а не действително и да заблуждават себе си и другите за нещата лежащи зад индивидуалния и социален живот, те наистина трябва да свързват Маркс, с някой, който е арогантен, студен, но това съждение казва повече за тях, отколкото за Маркс. Ако и когато свети се завърне към традицията на хуманизма и преодолее западането на Западната култура и в съветската и в капиталистическата ѝ форма, ще се види, че Маркс не е бил нито фанатик, нито опортюнист; че той представлява разцъфването на западната човечност, че е бил човек с безкомпромисно чувство за истина-

та, проникващо до самата същност на реалността и никога не е спирало да заблуждаващата повърхност; че е бил с неугасим кураж и почтеност; дълбока загриженост за човека и неговото бъдеще; безкористен и с малка суета или желание за власт; винаги жив, винаги стимулиращ и даващ живот на всичко до което се докосне. Той представлява западната традиция в най-добрите и качества: нейната вяра в разума и прогреса на човека. Той представлява, всъщност, самата концепция за човека, която е центъра на неговото мислене. Човекът, който е повече и има малко; човекът който е богат, защото има нужда от своя събрат.

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>I. Маркс и фалшификацията на неговото мислене .....</i>	<i>4</i>
<i>II. Историческият материализъм на Маркс.....</i>	<i>9</i>
<i>III. Проблемът за съзнанието, социална структура и насилие .....</i>	<i>17</i>
<i>IV. Природата на човека .....</i>	<i>21</i>
<i>V. Отчуждение.....</i>	<i>35</i>
<i>VI. Концепцията на Маркс за социализма.....</i>	<i>45</i>
<i>VII. Приемственост на мисленето на Маркс .....</i>	<i>53</i>
<i>VIII. Маркс като човек.....</i>	<i>61</i>

Вашата литературна Голгота

<http://e-sustnost.com/>

2016